

Tarptautinė konferencija

Diktatūriniai ir autoritariniai režimai
Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmojoje pusėje.
Ar išmoktos istorijos pamokos?

Lietuvos Respublikos Seimo Konstitucijos salė
Gedimino pr. 53, Vilnius

2007 m. vasario 8 d.

Organizatoriai:

Europos Parlamento Socialistų frakcija
Lietuvos istorijos institutas
Vilniaus universitetas

Tiražas: 2000 egz.
„Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmojoje
pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos?“
ISBN 978-9955-476-56-6
UDK 321.6(4)(091)(06)
Di-188

Tarptautinė konferencija

**Diktatūriniai ir autoritariniai režimai
Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmojoje pusėje.
Ar išmoktos istorijos pamokos?**

Liudas Truska, Berndas Faulenbachas, Justas Vincas Paleckis,
Gediminas Kirkilas, Krzysztofas Teodoras Toeplitzas

Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmojoje pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos?

Konferencijos programa

Gediminas Kirkilas, Lietuvos Respublikos Ministras Pirmininkas
Sveikinimo žodis

Pirmoji dalis

Moderatorius **Justas Vincas Paleckis**, Europos Parlamento narys

Krzysztof Teodor Toeplitz, publicistas (Lenkija)

Diktatūriniai ir autoritariniai režimai XX amžiaus pirmojoje pusėje: Lenkijos patirtis

Dr. Berndas Faulenbachas, Bochumo universiteto profesorius (Vokietija)

Diktatūrinis režimas: Vokietijos patirtis

Habil. dr. prof. **Liudas Truska**, VPU Lietuvos istorijos katedros profesorius
„Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940)

Habil. dr. doc. **Alvydas Nikžentaitis**, Lietuvos istorijos instituto direktorius
*XX amžiaus autoritariniai režimai ir diktatūros Vidurio ir Rytų Europos kultūrinėje
atmintyje*

Diskusija

Antroji dalis

Apskritasis stalas

„Ko Europos visuomenės pasimokė iš autoritarinių režimų ir diktatūrų?“

Moderatorius profesorius **Alfredas Bumblauskas**, VU Istorijos fakulteto prodekanas

Dalyviai:

Helmutas Kuhne, Europos Parlamento narys (Šiaurės Reinas-Vestfalija, Vokietija)

Jozefas Pinioras, Europos Parlamento narys (Vroclavas, Lenkija)

Vytenis Povilas Andriukaitis, Socialinių ir ekonominių tyrimų instituto direktorius,
LSDP pirmininko pavaduotojas

Dr. **Mindaugas Jurkynas**, Lietuvos Respublikos Ministro Pirmininko patarėjas užsienio
politikos ir nacionalinio saugumo klausimams, VU dėstytojas

Justas Vincas Paleckis, Europos Parlamento narys

Išvadinės pastabos

XX amžius Rytų ir Vidurio Europoje pagrįstai vadinamas diktatūrų ir autoritarinių (totalitarinių) režimų epocha. Hitlerio ir Stalino valdymas kainavo žmonijai milijonus taikių gyventojų gyvybių. Šis šimtmetis pažymėtas dviem pasaulinių karų, holokausto, badmečio Ukrainoje, masinių taikių gyventojų trėmimų bei žudymų. Nors diktatūros dažniausiai tapatinamos su naciais ir sovietais, tačiau autoritarinių režimų laikotarpio neišvengė ir kitos regiono valstybės: Lenkiją tvirta ranka valdė maršalas J. Pilsudskis, Lietuvoje visa lemiantis buvo A. Smetonos balsas; Latvijoje ir Estijoje demokratija buvo užgniaužta ketvirtajame dešimtmetyje.

XXI amžiaus Europos situacija leidžia tikėti, kad atėjo naujas demokratijos laikmetis. Šiam laikotarpiui būdinga tai, jog net tos šalys, kurios XX amžiuje (beveik) neturėjo demokratinio gyvenimo patirties, dabar laikomos netgi tam tikrais demokratijos bastionais. Tačiau išlieka aktualus klausimas, ar šios naujos demokratinės valdžios formos Vidurio ir Rytų Europos šalyse yra stabilios, ar regionui negresia grįžimas ten, kur jis jau buvo atsidūręs XX amžiuje. Natūraliai iškyla ir klausimas, kaip dabartinės demokratinės valstybės, konkrečiai Lenkija, Lietuva bei Vokietija išmoko diktatūros pamokas ir kokie metodai leidžia analizuoti visuomenės būklę per mus dominančią demokratijos tvarumo prizmę.

Pastarųjų dešimtmečių humanistikoje vis plačiau įsigali suvokimas, kad ne visais atvejais būtis lemia sąmonę, neretai išivaizduojamos bendruomenės (B. Anderson) nulemia žmonijos elgsenos modelius. Analizuojant diktatūrų ar autoritarinių režimų suteiktų pamokų išsąmoninimo lygmenį, daug gali padėti J. ir A. Assmann kultūrinės atminties, J. Rüsen istorinės kultūros teoriniai konceptai, analizuojantys praeities prisiminimo ypatybes ir jų, kaip moralinių vertybių, besiremiančių į praeitį, diegimo dabarties visuomenei schemas. Teoriniai tik dalies čia išvardytų autorių konceptai parodo kelius, kuriais visuomenėje diegiamos tam tikros moralinės normos, kai praeitis tarnauja šių dienų ir ateities visuomenės formavimui. Būtent vartojant šias teorines sąvokas ir galima atsakyti į klausimą, ar Lenkijos, Lietuvos, Estijos, Latvijos ir Vokietijos visuomenės išmoko XX amžiaus diktatūrų istorijos pamokas.

Mokslininkų darbuose nustatyta, kad moralinių vertybių visuomenėse kūrėjai yra politikai, intelektualai, ekspertai ir žiniasklaida. Dėl to natūralu, kad konferencijoje, skirtoje diktatūrų pamokoms regione, šiuos klausimus aptaria šių šalių politikai bei intelektualai. Konferencijos pranešimų centre – ne tik panaši skirtingų šalių praeitis, bet ir dabartinis mūsų visuomenių santykis su skaudžiu praeities palikimu, kuriant tautą, valstybę, konstruojant santykius su kaimynais bei išorės pasauliu.

Habil. dr. doc. Alvydas Nikžentaitis, Lietuvos istorijos instituto direktorius

Pirmoji dalis

Moderatorius Justas Vincas Paleckis, Europos Parlamento narys

J. V. Paleckis. Konferencijos tema – diktatūros ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje prieš Antrąjį pasaulinį karą. Verta pakalbėti apie tai, ko pasimokėme iš istorijos pamokų ir ko dar galima ir reikia mokytis.

Norėčiau pabrėžti, kad ši konferencija surengta bendradarbiaujant su Lietuvos istorijos institutu, jo direktoriumi doc. Alvydu Petru Nikžentaičiu. Dėkingi esame prof. Alfredui Bumblauskui, sutikusiam organizuoti apskritąjį stalą. Manau, diskusija tikrai bus karšta, tolerantiška stengiantis suprasti vieniems kitus ir priartėti prie bendrų vertinimų.

Labai malonu, kad mūsų konferenciją pradeda Ministras Pirmininkas Gediminas Kirkilas ir kad pas mus šiandien yra įdomių svečių, pasidalysiančių savo mintimis dėl istorijos pamokų išmokimo Vokietijoje ir Lenkijoje. Į konferenciją atvyko žinomas Lenkijoje rašytojas, publicistas, vienas pačių iškiliausių intelektualų Krzysztofą Teodorą Toeplitzas, Rūro universiteto profesorius ir instituto, besidominčio darbininkų judėjimo istorija, vadovas prof. Berndas Faulenbachas. Malonu matyti prof. Liudą Truską, taip pat norėčiau pasveikinti kolegas, Europos Parlamento narius Jozefą Piniorą ir Helmutą Kuhne. Tai Parlamento nariai, inicijavę Socialistų frakcijoje diskusijas apie istoriją, jos pamokas šiandienai. Pasisakome už tai, kad reikia ginčytis, ieškoti sutarimo bendromis jėgomis, diskutuoti su žmonėmis, maščiančiais kitaip. Tikslai moksliniuose ginčuose gimsta tai, ką mes galime vadinti objektyvia istorija. Jozefas Pinioras yra teisininkas ir filosofas, vienas iš Solidarumo judėjimo iniciatorių ir kūrėjų, praleidęs kelerius metus kalėjime. Dabar jis yra vienas ryškiausių Europos Parlamento narių, Žmogaus teisių pakoitečio vicepirmininkas. Helmutas Kuhne – sociologas, daugelį metų dirbo suaugusiųjų švietimo srityje, jis jau ne pirmą kadenciją Europos Parlamente, o kai vyksta parlamentarų diskusijos istorijos klausimais, jis – vienas pagrindinių jų dalyvių.

Taigi norėčiau paprašyti Ministro Pirmininko Gedimino Kirkilo tarti sveikinimo žodį.

Gediminas Kirkilas

Gerbiamieji konferencijos dalyviai ir svečiai,
ponios ir ponai,

Man malonu pasveikinti Jus visus, susirinkusius aptarti diktatūrinių ir autoritarinių režimų iki Antrojo pasaulinio karo problematikos. Jūsų keliamas klausimas – ar išmoktos istorijos pamokos? – yra labai svarbus, nes istorija ir jos interpretacijos yra mūsų savasties ir vertybių dalis. Anot Cicerono, *historia est magistra vitae* [istorija yra gyvenimo mokytoja], o jūsų konferencija padeda mums įvertinti Lietuvos valstybės ir mūsų regiono užfiksuotos praeities svarbą dabarčiai ir ateičiai.

Nors dažnai manoma, kad esame istorijos aukos, tačiau aš į tai žvelgčiau kitaip: Vasario 16-oji ir Kovo 11-oji rodo, kad istorinio teisingumo ir nepriklausomybės trokštančios šalys pasiekė užsibrėžtą tikslą. Mes esame nugalėtojai. Matyt, tokia, ačiū Dievui, yra istorijos logika. Lietuva, kaip ir kitos Baltijos bei Vidurio Europos valstybės, atkūrė valstybingumą, suverenitetą, garbingai įsitvirtino pasaulio šalių ir tautų bendrijoje ir tapo aktyvia regiono šalimi. Mūsų praeities žinojimas leidžia suprasti ir branginti demokratijos reikšmę, kurios tarpukaryje, gaila, bet galėjo būti daug daugiau. Užgniaužti pilietinės ir politinės visuomenės daigai neleido pasipriešinti istorijos posūkiui 1940 m. Neįmanoma pakeisti praeities įvykių, tačiau verta žinoti skaudžią patirtį, pripažinti savo klaidas, didžiutis laimėjimus ir ugdyti sveikas ambicijas valstybės ir visuomenės klestėjimui. Atvirumas istorijos, kokia ji bebūtų, vertinimams ir konstruktyvus dialogas puoselėja taikų sambūvį bei tarpusavio supratimą. Žmonės, nežinantys istorijos, visada lieka vaikai.

Žvelgdamas į Europą, ne tik į ES, bet ir plačiau, matau įvairių apraiškų. Kai kuriose Vakarų Europos šalyse, taip pat Rytų erdvėje matyti gana ryškūs dešiniojo radikalizmo, nepakantumo kitoms tautoms, tautinės izoliacijos daigai. Rytų ir Vidurio Europoje, išsivadavusioje iš komunizmo, kol kas daugiausia kalbama apie ekonomines ir socialines problemas. Mažiau rūpi moralinių vertybių, tradicijų atkūrimas bei išlaikymas, beje, kaip ir istorija. Jei apie ją kalbama, tai dažnai politiniuose debatuose, daugiau vienas kitą kaltinant kolaboravimu ar išdavystėmis, nei kuriant pozityvias nuostatas ir ateities projekciją. Į šias diskusijas veržiasi globalizacijos, terorizmo, augančios socialinės atskirties, klimato kaitos ir kiti iššūkiai. Dėl to humanistinė Jūsų diskusija yra svarbi, vertinga ir laiku. Linkiu, kad ši konferencija prisidėtų prie moralinių vertybių kūrimo ir sklaidos, kad dabartinis mūsų visuomenių santykis su praeities palikimu stiprintų valstybę ir kurtų gerus santykius su kaimynais.

J. V. Paleckis. Pirmojoje konferencijos dalyje bus perskaityti keturi pranešimai. Išgirsime apie situaciją Lenkijoje, Vokietijoje ir Lietuvoje, kaip šiose šalyse vertinamas prieškarinis laikotarpis, kokie jo pėdsakai dabartinėje politikoje. Pranešimams kviečiami Krzysztofą Teodorą Toeplitzą, Berndą Faulenbachą, Liudą Truską ir Alvydą Nikžentaitį. Po to pranešėjai atsakys į klausimus.

Krzysztofą Teodorą Toeplitzą, Lenkijos publicistas

Diktatūriniai ir autoritariniai režimai XX amžiaus pirmojoje pusėje: Lenkijos patirtis

Nors tai istorinė konferencija (bent jau tikiuosi, kad ji bus reikšminga istorikams), jos pavadinimas kviečia šių dienų politikus išmokti istorijos pamokas. Tai, kad šis kvietimas yra svarbus ir aktualus, rodo dabartinė Lenkijos situacija.

Dabartinė Lenkijos dešiniojo sparno vyriausybė, atėjusi į valdžią 2005 metais, skiriasi nuo ankstesnių dešiniųjų tuo, kad ji tskleidžia dvi tezes:

1) Lenkija kaip šalis, skaudžiai nukentėjusi Antrojo pasaulinio karo metais, dabar turi visas teises gauti naudos iš to, kaip su ja elgiasi dvi kaimynės: Vokietija ir Rusija;

2) dabar yra tinkamas momentas atsisteisti su komunistine diktatūra, pasibaigusia 1989 metais.

Nekalbėsiu apie tarptautinį tokios politikos aspektą. Taip pat praleisiu ir ypatingą dabartinės istorinės politikos klausimą – įsitikinimą, kad nuo 1989 iki 2005 metų Lenkiją valdė asmenų koalicija, sudaryta iš senojo režimo atstovų, ir liberalioji senosios demokratinės opozicijos dalis. Vadinasi, Vyriausybė buvo stipriai veikiamą žvalgybos.

Pagaliau tokią situaciją užbaigs dabar kuriamos Ketvirtosios Respublikos Vyriausybė. Ši Ketvirtoji Respublika bus tiesioginė nuoroda į Lenkiją prieš 1939 metus ir Antrąjį pasaulinį karą. „Istorinė politika“ ją pristato kaip demokratinę valstybę, kurioje stipriai išsisknijusi nacionalinio suvereniteto idėja.

Taigi mes priėjome prie pagrindinio šios konferencijos klausimo.

Lenkijoje komunistinis 1945–1989 metų režimas pirmiausia ir beveik išskirtinai suvokiamas kaip diktatūrinis ir autoritarinio valdymo modelis. Paprastai vengiama kalbėti apie Lenkijos komunistinės sistemos evoliuciją, prasidėjusią po 1949 metų, kai stalinistinės sistemos standartai jau buvo tiesiogiai įgyvendinti. Ji apima ir 1956, ir vėlesnius metus, kai vienoks ar kitoks demokratėjimo procesas jau vyko.

Galutinis šio proceso rezultatas buvo 1988 metų apskritojo stalo susitarimai ir taikus perėjimas nuo tokio valdymo į pliuralistinę parlamentinės demokratijos sistemą.

Tokios „istorinės politikos“ intervencijos turi tiesioginį politinį tikslą – palaipsniui eliminuoti užsilikusias postkomunistines kairiąsias partijas ir liberalias bei demokratinės pažiūras politinėje sistemoje. Kad šis tikslas būtų pasiektas, „istorinė politika“ privalo iš naujo interpretuoti Lenkijos istoriją, iš kurios dingtų visi negatyvūs prieškarinio elementai.

Tokius elementus žymus istorikas, Notr Damo universiteto profesorius A. Valickis pavadino „pusiau fašistine ideologija“ Lenkijos tarpukario politinėje sistemoje. „Pusiaus fašizmo įvedimo“ simptomų matyti įvairiose srityse.

Pirmasis ir ryškiausias – socialinėje srityje. Jis reiškėsi negailestingais ir daugeliu atvejų kruvinais darbininkų streikų malšinimais. Labiausiai tai išryškėjo per trisdešimtųjų metų krizę, kai įvyko istorinis streiko pogromas *Semperit* fabrike, nusinešęs 26 gyvybes. Panašiai buvo numalšinti ir daugelis valstiečių maištų.

Vėliau sulaukta represijų prieš profesines sąjungas ir legaliai egzistavusią Lenkijos socialistų partiją (PPS).

Po šių įvykių buvo delegalizuota Komunistų partija, kuriai Lenkijoje, skirtingai nei Čekoslovakijoje ar Hitlerio valdomoje Vokietijoje, iki tol nebuvo uždrausta legaliai egzistuoti.

Kita sritis, kurioje Lenkijos prieškarinio režimo metu reiškėsi fašistinės tendencijos, – nacionaliniai klausimai. Reikalas tas, kad prieš karą politinis režimas nesiekė sudaryti demokratiškos koegzistavimo sąlygų tarp tautinių mažumų ir Lenkijos valstybės. Tautinių mažumų nacionalinio ir kultūrinio identiteto gimimą (ukrainiečių judėjimo atveju) lydėjo pacifikacija (judėjimo malšinimas baudžiamosiomis priemonėmis) ir kaimų deginimas; Baltarusijos asociacijos balsavimo biuleteniai buvo anuliuoti, taip pat buvo elgiamasi ir su lietuvių judėjimu.

Kitas pusiau fašistinės tarpukario Lenkijos sistemos pavyzdys – požiūris į žydų bendruomenę, kuriai prieškarinio Lenkijoje priklausė daugiau nei 3,5 mln. žmonių. Tai sudarė beveik 13 proc. šalies gyventojų (iš viso buvo 26 mln. žmonių). Bėgant laikui, ypač po 1933 metų, Hitleriui pradėjus valdyti Vokietiją, požiūris į žydų bendruomenę tik blogėjo. Tradiciškai žydų bendruomenės sudarė mažų miestelių gyventojai, kurie, viena vertus, buvo susiję su miestelio gyvenimu, kita vertus, daugybė ekonominių ryšių juos siejo su Lenkijos dvarų nuosavybe. Tačiau žydų bendruomenė visą laiką puoselėjo religinius, kultūrinius savo papročius.

XIX ir XX a. susiformavo nemaža žydų inteligentija, kuri pradėjo asimiliuotis su Lenkijos kultūra, kad užimtų tam tikrą poziciją ekonominiame, kultūriniame ir politiniame šalies gyvenime.

Užuoat užglaistęs nesutarimus, šis asimiliacijos procesas sulaukė reakcijos – į jį pradėta žvelgti kaip į grėsmę lenkų tautai ir valstybei. Tai padarė Romanas Dmowski, Lenkijos nacionalizmo ideologas (jo paminklas neseniai buvo atidengtas Varšuvoje). Įprastą, daugiau religinį lenkų antisemitizmą jis pavertė politine doktrina. Pragmatinė ir juridinė jos išraiška – priėmimo į aukštąsias mokyklas ribojimas, kai dalis jaunų žydų kilmės žmonių neteko galimybės studijuoti. Koledžuose buvo atskirti geto suoliai – tai reiškė lenkų ir žydų kilmės studentų atskirtį.

Trečiasis dalinio fašizmo įvedimo požymis – tai 1926 metų gegužės mėn. valstybės perversmas. Per kelias gatvių kautynių dienas, nusinešusias 400 aukų, kariškių padedamas J. Pilsudskis nuvertė prezidentą ir paleido parlamentą. Taip buvo įtvirtintas autoritarinis režimas.

Iki pat šių dienų Pilsudskio perversmas yra lenkų istorikų diskusijų objektas. Paleistasis parlamentas ir Vyriausybė kryo į dešinią sparną, kol J. Pilsudskio veiksmus palaikė radikalieji socialistai („pilsudskinkai“). Galiausiai po perversmo iškilusi politinė sistema buvo autoritarinė. Ji buvo grindžiama asmenine Pilsudskio charizma. Naujai sukurto režimo pirmieji žingsniai buvo patraukti į teismą pagrindinius socialistų ir liaudies partijų politikus. To pasekmė – vėliau, po Pilsudskio mirties, įkurta internautų stovykla Bereza Kartuska, kur Vyriausybė be jokio teismo nuosprendžio galėjo pasiūsti bet kokį oponentą – nesvarbu, komunistą ar nacionalistą.

Trumpai primenu šiuos faktus, nes už jų slypi tam tikra politinė filosofija.

Nors visi šie įvykiai ir faktai paimti iš praeities, už jų glūdinti politinė filosofija yra nepaprastai gabi. Tai rodo ir pastarieji Lenkijos įvykiai bei kalbos apie Lenkijos dešiniuosius.

Šį reiškinį galima pavadinti mąstymo „žimos miegu“. Jis pastebimas ne tik Lenkijoje, bet ir daugelyje pokomunistinių šalių. Daugiau nei penkiasdešimt komunistinės sistemos valdymo metų užgniauzė diskusijas apie dešiniųjų perspektyvą ir idealus. Vadinasi, kai sovietų režimas pagaliau žlugo, visi paslėpti ir užšaldyti požiūriai iškilo į paviršių tokia forma, kuriai trūko naujos patirties ir kuri nebuvo aptarta nė vienoje diskusijoje. Šios idėjos pasklido tam tikruose naujosios kartos sluoksniuose, kuriems jos galėjo atrodyti labai naujos ir originalios.

Jeigu teisingas teiginys, kad pokomunistinėse valstybėse nėra inteligentiškų, stabilių ir modernių dešiniųjų, vadinasi, politiškai aktyvūs dešinieji kartoja senus savo lozungus, idėjas ir programas, visiškai nesistengdami jų peržiūrėti, atnaujinti ir pritaikyti prie naujos realybės.

Lenkijoje tai galima matyti brolių L. ir J. Kaczynskių, kurie be jokios kritikos kalba apie Pilsudskio tradiciją, taip pat Romano Giertycho bei jo partijos ideologijoje. Pastarasis save laiko tiesioginiu R. Dmowskio nacionalizmo tęsėju.

Samuelis Filipas Huntingtonas buvo teisus veikale „Civilizacijų susidūrimas ir pasaulio pertvarkymas“ teigdamas, kad Pirmasis pasaulinis karas (1914–1918) ne tik sukūrė dvi totalitarines sistemas – Hitlerio fašizmą ir Rusijos komunizmą, bet ir prikėlė mažesnių Vidurio ir Rytų Europos šalių nacionalizmą. Daugelis tų šalių atsirado žlugus Austrijos–Vengrijos ir Rusijos imperijoms. Be to, jų atsiradimą lėmė ir augantis etninio bei nacionalinio individualumo jausmas.

Toks įsitikinimas peraugo į jausmą, kad nepriklausomai nuo specifinės tam tikros tautybės ar tautos situacijos valstybingumo koncepcija tapo pagrindine jungiamąja grandimi tam tikroms Vidurio ir Rytų Europos šalims, susikūrusioms po 1918 metų. Tačiau tokia koncepcija gali turėti keletą reikšmių. Valstybingumo idėja taip pat gali turėti keletą aspektų. Jos pagrindu gali būti teritorinis arba etninis principas.

Remiantis šiuo principu tautiškumo koncepcija derinama su įvairiomis etninėmis grupėmis, gyvenančiomis toje pačioje teritorijoje, nepaisant kultūrinių, etninių ar kalbos skirtumų. Čia pavyzdys gali būti Šveicarija.

XVIII a. pabaigoje Lenkijos valstybė buvo daugiatautė, ją sudarė lenkai, lietuviai, ukrainiečiai ir baltarusiai. Buvo tikimasi, kad ji iš naujo atgims 1918 metais kaip Lenkijos Respublika.

Pilsudskio politikai stengėsi atkurti tokią daugiatautę valstybę. Spaudžiant nacionalistiniams dešiniams, buvo pripažintas lenkiškumo vyravimo principas kultūrinėje ir politinėje srityse. Prieškario Lenkija taip ir nesukūrė demokratinės formulės, kaip įvairioms tautoms sugyventi bendroje valstybėje. Daugiau dėmesio buvo skiriama imperialistinėms idėjoms ir antireformatoriškam Lenkijos vaidmeniui. Ši šalis save laikė krikščionybės ramsčiu Rytų Europoje.

Išryškindamas ankstesnį etninio lenkiškumo vaidmenį R. Dmowski pabrėžė lenkiškumo ir katalikybės ryšį, kuris tariamai skyrė „tikruosius lenkus“ nuo ukrainiečių ortodoksų, baltarusių ar žydų. Tokiomis sąlygomis gimė integralusis lenkų nacionalizmas, išskyręs „tikruosius lenkus“ iš kitų Lenkijos piliečių, kurie nebuvo lenkai, arba tų, kurie buvo susiję su judaizmu, ortodoksų bažnyčia religiniu ar kultūriniu būdais. Juos R. Dmowski vadino „puslenkais“. Toks integralusis nacionalizmas, kultivuotas Antrojoje Respublikoje, tapo pusiau fašistinės politinės sistemos įvaizdžio prieškario Lenkijoje pagrindu. Taigi šis nacionalizmas laikėsi atokiai, jo idėjos atgijo po Antrojo pasaulinio karo, nepaisant to, kad Lenkijos padėtis, pasikeitus jos sienoms, buvo visiškai kita.

„Tikrojo lenko“ ir „puslenkio“ koncepcijos esmė pakito, bet vis dar vartojama, pvz., buvęs Ministras Pirmininkas Janas Olszewskis pareiškė, kad šiandien Lenkijoje liko tik apie 30 proc. „tikrųjų lenkų“ (A. Walicki. *Polskie zmagania z wolnoscia*, wyd. Universitas, Krakow, s. 300).

Esmė yra ne etninis pasiskirstymas, kuris dabartinėje Lenkijos situacijoje neturi reikšmės, o istorinis ir ideologinis. Riba peržengiama daugelyje vietų. Tai gali būti rasistinis požiūris ta prasme, kad, dešiniųjų nuomone, „puslenkiai“ yra tie, kurių šaknys žydiškos, vadinasi, jų politinis pasirinkimas daugiau nebeturi reikšmės.

Tai gali būti ir istorinis požiūris, kai „puslenkais“ laikomi tie, kurių karo ir pokario biografija susijusi su Liaudies Lenkija (1945–1989); tokiu atveju Lenkijos kariuomenė, kuri buvo sukurta Sovietų Sąjungos teritorijoje ir kuri išvadavo Lenkiją kartu su Raudonąja armija, dažnai vadinama „lenkiškai kalbančiąja“, bet ne lenkų armija.

Ir pagaliau taip pat gali būti paviršutiniškas skirstymas, kai „puslenkais“ vadinami tie žmonės, kurie yra ne tik kairiųjų pažiūrų, bet ir liberalai, pasisakantys už pasaulietišką valstybę ir jos atskirimą nuo Katalikų bažnyčios. Jie taip pat pasisako už žmogaus teises, tokias kaip mažumų, seksualinių grupių teisės ir moterų teisė reguliuoti gimstamumą.

Šiuo metu požiūris į Europos Sąjungą yra svarbi skiriamoji linija, pagal kurią integraliojo nacionalizmo atstovai (ir ne tik Lenkijoje) skelbia, kad europinė integracija kelia grėsmę nacionalinėms vertybėms ir papročiams, kurie gali būti sunaikinti.

Pliuralizmo principas – tai vienintelis loginis atsakas į aiškiai agresyvius integraliųjų nacionalistų pareiškimus.

Šalia pateiktų argumentų reikia pridurti, kad grupės žmonių teisių apribojimas valstybėje, bet kurioje srityje – politikos, istorijos ar rasinių klausimų – yra šio principo pažeidimas.

Anksčiau ar vėliau tai atves prie autoritarinio valdymo, pažeidžiančio pagrindines žmogaus teises.

Dr. **Berndas Faulenbachas**, Bochumo universiteto profesorius (Vokietija)

Diktatūrinis režimas: Vokietijos patirtis

1. Klausimas ir tema

Nuo 1933–1945 m. Vokietijos diktatūrinio režimo nukentėjo ne tik Vokietija, bet ir kitos Europos ir pasaulio šalys. Daugiau nei 55 mln. Antrojo pasaulinio karo aukų ir 6 mln. žydų išnaikinimas – tai faktai, nusakantys begalės žmonių nesuvokiamas kančias ir mirtį.

Nacizmo laikotarpiu egzistavęs ypatingasis Vokietijos kelias ir holokaustas yra pagrindiniai diskusijų aspektai. Vokietijos plėtra XX amžiaus pirmojoje pusėje buvo vadinama ypatinguoju Vokietijos keliu, Vokietijos diktatūrinis režimas buvo laikomas unikaliu Europoje ir pasaulyje.

Tačiau kartais pamiršamas faktas, kad tarp Pirmojo pasaulinio karo ir Antrojo pasaulinio karo pabaigos diktatūrinės ir autoritarinės sistemos buvo išplitusios daugelyje šalių. Savo pranešime aš pasistengsiu vertinti Vokietijos diktatūrinį režimą, remdamasis europietiška perspektyva. Kokiais ypatingais bruožais skyrėsi Vokietijos ir Europos diktatūriniai režimai ir kas juos siejo? Ko galima pasimokyti iš diktatūrinio režimo laikotarpio atskirose šalyse ir Europoje apskritai? Ką šis laikotarpis reiškia tautinei ir europinei atminties kultūrai?

2. Pergalė ir demokratijos krizė po Pirmojo pasaulinio karo

Georgas Kennanas pavadino Pirmąjį pasaulinį karą visų XX amžiaus katastrofų ištaka. Bet 1918–1919 metų revoliucijos daugelyje šalių sukrėtė seną tvarką ir atrodė, kad demokratija iškovojo didelę pergalę. Masės ilgėjosi taikos ir naujos tvarkos. Tačiau niekur kitur, išskyrus Rusiją, proletarinė revoliucija nebuvo sėminga, nors buvo mėginimų sukelti ir kitų revoliucinių judėjimų, išgašdusių daugelį žmonių. Beveik visose Europos šalyse, taip pat Rytų Europos naujose šalyse buvo įdiegtos vakarietiškos parlamentinės sistemos ir priimtos konstitucijos.

Netrukus parlamentinės demokratijos principams iškilo pavojus. Daugelyje šalių staiga buvo nuverstos vyriausybės, kurias pakeitė autoritarinės valdymo formos. Pavyzdžiui, 1926 m. Lenkijoje ir Lietuvoje buvo panaikintas parlamentinis valdymas; Antanas Smetona ir maršalas Pilsudskis užėmė pozicijas, primenančias diktatorių postus; vyravo autoritarinės valdymo formos. O prieš ketverius metus, 1922-aisiais, įžygiudamas į Romą, Mussolinis sukūrė fašistinę sistemą – naują politinį modelį, kuris skyrėsi nuo autoritarinės valdymo formos, tačiau abi šios formos buvo antidemokratinės. Demokratijos principai blėso, o trisdešimtaisiais metais jos išsilaikė tik keliuose Vakarų valstybėse, tokiose kaip Didžioji Britanija, Prancūzija ir Skandinavijos šalys.

Pažvelkime į kai kurias Rytų Europos šalis. 1918–1919 metais Paryžiuje vykusios taikos konferencijos metu Rytų šalyse buvo sukurtos naujos valstybės. Jų steigimas buvo grįstas Wilsono – tautų apsisprendimo – principu. Šis vėlyvas tautinių valstybių kūrimosi procesas Rytų Europoje sukėlė rimtų problemų. Nors ir buvo remiamasi tautų apsisprendimo principu, tautos nesiliovė kovojusios viena prieš kitą, nes kiekvienoje buvo

skirtingų tautybių piliečių. Taigi, viena vertus, dominuojanti dauguma, kita vertus, – įvairios mažumos. Nujos parlamentinės sistemos, deja, nesugebėjo išspręsti problemų (tai pavyko iš dalies tik Čekoslovakijai). Vakarietiškos valstybės principai negalėjo būti paprastai taikomi ten, kur drauge gyveno skirtingų tautybių piliečiai. Autoritarinės valdymo formos taip pat negalėjo išspręsti šios problemos, beje, jos buvo net labiau linkusios tramdyti mažumas ir politinius oponentus (ypač išsiskyrė Bolševikų partijos represijos prieš kitaminčius Rusijoje). Nacionalizmas buvo dažnai siejamas su antisemitizmu.

Demokratiją smukdė ne tik nesugyvenantys skirtingų tautybių piliečiai, bet ir ekonominės problemos bei infliacija. Trečia priežastis, kenkianti demokratijai, buvo ta, kad nebuvo visuomenės, puoselėjančios bendrąsias vertybes ir papročius. Parlamentinės vyriausybės buvo nestabilios, labai dažnai buvo keičiami kabinetai. Partijos iš esmės buvo atitolusios viena nuo kitos ir dėl to negalėjo rasti kompromisinių sprendimo būdų. Apskritai parlamentinės santvarkos pasižymėjo stipria įstatymine ir silpna vykdomąja valdžia. Labai svarbu ir tai, kad daugelis piliečių nebuvo demokratai, demokratija taip pat nebuvo priimtina.

Tuo metu Europos intelektualai manė, kad dėl Pirmojo pasaulinio karo padarinių ir masių invazijos į politiką bei politikos sferas baigėsi liberalizmas ir individualizmas.

3. Ypatingas Vokietijos atvejis

Po Pirmojo pasaulinio karo Vokietija labai dažnai susidurdavo su problemomis. 1918–1919 metų revoliucijos metu kraštutiniai kairieji siekė įvesti proletarinį diktatūrinį režimą, tačiau šis siekis žlugo. Dėl to Socialdemokratų ir Komunistų partijos stipriai atitolo viena nuo kitos.

Kita problema buvo ta, kad pati tauta labai nusivylė dėl pralaimėjimo Pirmajame pasauliniame kare, siejojosi dėl milijonų aukų ir piktinosi Versalio sutartimi, kurią vertino kaip neteisingą diktatą. Kilo nauja nacionalizmo banga. Ėmė slėgti labai didelė infliacija, kuri ypač smarkų smūgį sudavė viduriniuosios klasės, praradusioms daug savo turto.

Išvardytos Vokietijos problemos nedaug kuo skyrėsi nuo tų, su kuriomis susidūrė Rytų Europos šalys. Tačiau Vokietija buvo daug didesnė šalis, dėl to ir padarinių būta dramatiškesnių.

Nuo 1920 m. vokiečių viduriniuosios klasės kryo dešiniųjų pažiūrų link, galiausiai prie Hitlerio ir Nationalsocialistų vokiečių darbininkų partijos (NSDAP). Veimaro koalicija prarado daugumą 1920 m. pradžioje (ji išilaikė tik Prūsijoje). Daugiapartinė sistema trukdė suformuoti Vyriausybę. Daug Vyriausybės kabinetų valdžioje išilaikydavo labai trumpai. Politinei sistemai buvo būdinga stabilumo stoka. Stipriosios partijos – kairieji (KPD) arba nationalsocialistai (NSDAP) – nedalyvavo sudarant Vyriausybę, nes kovojo prieš nemėgstamą demokratinę „sistemą“. Be kita ko, nė viena iš partijų neturėjo galimybių, potencialo ir noro ieškoti kompromisų.

Prasidėjus didžiajai depresijai, vėliau – dideliame nedarbe, Reichstago kabinetai, kurie buvo skiriami tik Reichstago prezidento, valdė be parlamentinės daugumos pritarimo. Galiausiai tik Socialdemokratų partija (SPD) gynė Veimaro demokratijos principus.

Matyti, kad skirtingos valstybės turėjo keletą bendrų bruožų, nors visos jos ėjo savitu keliu. Hitleris ir nacistai neužgrobė armijos valdžios staiga: nationalsocialistų masiniai judėjimai ir senojo elito, orientuoto į imperiją, grupės susibūrė į specifinį aljansą, kuriam

vadovavo Adolfas Hitleris. Prezidentas Hindenburgas paskyrė jį kancleriu neturėdamas parlamentinės daugumos. Hitlerio kelias į valdžią rodėsi esąs teisėtas, tačiau dar net iki 1933 m. nacistai naudojo spaudimą ir terorą. 1933–1934 metais jie jėga įkūrė veržlų diktatorinį valstybės valdymo modelį.

4. Nacistinio diktatūrinio režimo bruožai

Nacistiniam diktatūriniam režimui būdingi bruožai skyrėsi nuo autoritarinio valdymo formų ir net nuo Musolinio diktatorinio režimo. Galima paminėti keletą išskirtinių vokiškojo diktatūrinio režimo bruožų:

1) Hitleris ir naciai sukūrė totalitarinę sistemą. Visos partijos (visų pirma marksistų), išskyrus NSDAP, buvo draudžiamos; diktatorinio režimo metu buvo visiškai kontroliuojamos federalinės valstybės (tokios kaip Prūsija, Saksonija ir Bavarija), masinės informavimo priemonės, ypač informacinės ir spaudos institucijos, universitetai ir kitos įstaigos. Priešingai nei autoritarinė valdymo forma, kuriai taip pat buvo būdingas vienos partijos valdymas, naciai stengėsi visiškai kontroliuoti visuomenę ir institucijas. Vokiečių diktatorinis režimas plėtojosi dinamiškai, jis naudojosi tradicine padėtimi ir tuo pat metu ją naikino;

2) buvo panaikintos žmogaus teisės. Pradėjo dominuoti eklektiška radikaliųjų nacionalistų, rasistų ir antisemitinė ideologija. Ypač svarbi tapo etninių bendruomenių idėja. Atkreipdami dėmesį į tai, kaip naciai elgėsi su bažnyčiomis, galima teigti, kad jiems ne visada sekėsi. Jų ideologijoje atsispindėjo rasinė žydų, romų ir kitų grupių diskriminacija. Vykdomos politikos priemone ir tikslu tapo teroras. Nationalsocialistų politika darėsi vis radikalesnė, ypač per Antrąjį pasaulinį karą. Karo fone kulminaciniu tašku tapo holokaustas;

3) vokiškoji sistema 1933–1945 metais buvo labai moderni diktatorinė valdymo forma, naudojusi modernią propagandą, organizaciją ir techniką – pusiau religiniais ritualais ir dideliais masiniais spektakliais surežisuota politika. Iš dalies tai buvo sėkminga motyvuojant žmones dirbti Hitleriui. Jo mitas tapo Trečiojo Reicho politikos centru, o etninių bendruomenių idėja turėjo platų atgarsį;

4) pasirengimas karui, persiginklavimas (aprūpinimas ginklais, karinių organizacijų atnaujinimas) ir žmonių mobilizacija – tai pagrindiniai nationalsocialistų politikos veiksniai. Vokiškosios diktatūros padariniai labiausiai išryškėjo užkariavimo ir išnaikinimo kare.

Vokiškoji diktatūra buvo kur kas daugiau nei autoritarinės valdymo formos sustiprinimas, nors abu šie režimai buvo atitolę nuo demokratinės politikos. Vokietijos okupuotoje Rytų Europoje kai kurie žmonės bendradarbiavo su vokiečiais ir buvo įsitraukę į nacinę politiką, nes buvo linkę į nacionalizmą ir antisemitizmą, siekė naudoti hitlerinę politiką.

5. Sovietinė diktatūra

Po Antrojo pasaulinio karo sovietinė sistema iš dalies buvo perkelta į Rytų Europą. SSRS ir Rytų Europoje taip pat buvo nesuskaičiuojamas aukų skaičius. Abu diktatūriniai režimai buvo sudarę aljansą 1939–1941 m. Šio aljanso niokojantys padariniai – pribloškiantys. Štai keletas nacistinės ir stalinistinės sistemos palyginimų:

1) sovietinė diktatūra skelbė naują visuomenę, kuri buvo kuriama teroru, bet pagrįsta „aukso amžiaus“ pažadais. Kova prieš „priešus“ komunistinėje sistemoje pareikalavo kur kas daugiau gyvybių nei Nacionalsocialistų partijoje;

2) įbauginimas buvo reikšmingesnė valdymo priemonė nei vokiškoje diktatūroje; be to, biurokratija SSRS vaidino didesnį vaidmenį;

3) komunistinėje sistemoje mobilizacija karui nebuvo svarbiausia. Tačiau po marksizmo ir leninizmo priedanga užsienio politika buvo imperialistinė. Tai patyrė daugelis žmonių ir tautų bei galiausiai visa tai suvokė karo ir pokario laikotarpiu.

Po Antrojo pasaulinio karo sovietinė diktatūra siekė ideologiškai dominuoti Rytų Europos valstybėse. Dabartinėje istorijoje labai mažai kalbama apie tautinę Rytų Europos valstybių patirtį. Visur Antrojo pasaulinio karo priežasčių aiškinimas įgijo mitui būdingų savybių (tai buvo demonstruojama 2004–2005 m. Berlyne vykusioje didelėje parodoje „Tautų mitai“).

6. Vokietija: padariniai ir išvados

Vokiečiai stengėsi pasimokyti iš katastrofos, sukeltos nacistinio diktatūrinio režimo. Štai keletas aspektų patvirtinančių naują suvokimą:

1) Veimaro konstitucijos klaidos buvo ištaisytos. Politinė sistema Vakarų Vokietijoje buvo sėkmingai stabilizuota, kancleriui suteiktos stiprios pozicijos, prezidentui – tik reprezentacinės funkcijos. Didžiosios partijos dominavo politiniuose debatuose, todėl buvo galima pasiekti kompromisų. Teisė balsuoti buvo suderinta su tam tikra minimalaus balsų skaičiaus slenksčio forma. Tai reikšė, kad tik partijos, gavusios daugiau nei 5 proc. rinkėjų balsų, galėjo patekti į parlamentą;

2) nors vokiečių tauta buvo padalyta, radikalusis nacionalizmas buvo įveiktas. Nuo septyniadešimtųjų Federalinė Respublika rodėsi esanti postnacionalinė valstybė. Po 1990 m. susijungusi Vokietija vėl tapo suvienyta pilietine valstybe, kuri neprisiėmė tarpukario nacionalinės valstybės idėjos. Istorikas Heinrichas Augustas Winkleris pabrėžė, kad susivienijusi Vokietija – tai integruota į Europą nacionalinė valstybė, kuri savo koncepcija labai skiriasi nuo senosios nacionalinės valstybės. Vokietijos posūkis Europos link yra reikšmingas sprendimas, išvadavęs vokiečius nuo nacionalistinio diktatūrinio režimo laikotarpio;

3) žmogaus ir pilietinės teisės tapo labai svarbiu politinių diskusijų centru. Valstybė prarado jai būdingą tradiciškai dominuojantį vaidmenį, gal būt ir gebėjimą paveikti bei formuoti visuomenę. Savo naujausioje knygoje „Valstybė – nutrauktas modelis?“ politikas socialdemokratas ir teoretikas Erhardas Eppleris kritikavo šią tendenciją. Istorinėje SPD komisijoje jis kritikavo vadinamąją *von der Staatsbesessenheit zur Staatsvergessenheit* kryptį – nuo visuotinės, viską kontroliuojančios valdžios silpnos valstybės link;

4) pasikeitė politinis elgesys. Ilgainiui susiformavo nauja politinė kultūra. Pilietinė visuomenė ir demokratija tapo savaime suprantamomis ir bendromis tautų vertybėmis.

Taip pat galima pabrėžti ir kitus dalykus, faktus. Svarbu, kad praeities patirtis neliko užmiršta. Palaipsniui vyko ilgas ir sudėtingas Trečiojo Reicho palikimo analizės procesas. Konstitucijos pagrindu veikianti valstybės valdžia stengėsi nubausti nusikaltėlius ir puoselėti atminties kultūrą: dabar yra minimos kritusiųjų karuose atminimo bei pagerbimo

dienos, lankomos atmintinos vietos, įkurti muziejai, prisimenami kiti su tuo laikmečiu susiję dalykai. Aukų atminimo kertinis akmuo – holokaustas. Pastaraisiais metais iškilo kitų istorinių klausimų pavyzdžiui, Vokietijos miestų bombardavimas ir vokiečių ištrėmimas iš Rytų po Antrojo pasaulinio karo. Tai sukėlė naują susidomėjimo bangą, tačiau nenuslopino atsiminimų apie holokaustą.

7. Nacionalinė ir Europos istorija

Europos valstybių istorija yra labai skirtinga. Dėl to natūralu, kad ir prisiminimai, ir atminties kultūra yra labiau traktuojami iš tautinių pozicijų. Tačiau suvienytoje Europoje tautos negali būti izoliuotos. Apie tautų istoriją, tautų prisiminimo kultūrą būtina kalbėti plačiau, tarptautiniu mastu. Taigi kokia istorinė patirtis yra svarbi visiems europiečiams ir europietiškam identitetui?

Baigdamas norėčiau pridurti, kad:

1) turėdami omenyje europietišką atminties kultūrą, privalome išsaugoti skirtingą įvairių tautų patirtį (anot Hėgelio, išsaugoti atmintį);

2) gerai, kad prisimename, ką teko patirti totalitarizmo, vokiškojo ir sovietinio diktatūrinių režimų, kurie tam tikru socialiniu atžvilgiu skyrėsi vienas nuo kito, laikotarpiu. Tačiau kur kas svarbiau yra tai, kad mes nepamirštume nė vieno iš XX a. diktatūrinių režimų;

3) nacionalizmas ir antisemitizmas nėra vien tik vokiškasis, tai ir europietiškasis fenomenas. Nuo 1989 m. holokaustą pradėjome suprasti ne tik kaip istorijos tarpsnį Europoje, bet ir kaip Europos istoriją. Niekas neabejoja dėl to, kad Vokietija yra už tai atsakinga, bet vis dėlto ir kitos tautos suvaidino savo vaidmenį tame istoriniame etape;

4) europietiškas identitetas negali būti apibūdinamas tik diktatūriniu režimu, radikaliuoju nacionalizmu ar antisemitizmu. Europą nusako savitos laisvės ir teisingumo tradicijos, kurias mes privalome apginti.

Habil. dr. prof. **Liudas Truska**, VPU Lietuvos istorijos katedros profesorius

„Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940)

Dėl sunkių Pirmojo pasaulinio karo padarinių ir neregėtos griauamosios 1929 m. pasaulinio ekonominio nuosmukio jėgos demokratija tarpukario Europoje išgyveno gilią krizę. Ne tik Rytų, bet ir Pietų, Centrinės Europos šalyse išgalėjo griežtesni ar švelnesni autoritariniai ir netgi totalitariniai režimai. Manychiau, galima išžiūrėti ryšį tarp tautos kultūrinio lygio, jos politinio brandumo ir autoritarizmo išgalėjimo. Lenkijoje demokratinis raidos laikotarpis baigėsi 1926 m. pavasarį, Lietuvoje – pusmečiu vėliau, 1926-ųjų pabaigoje. Latviai ir estai tada buvo visa galva aukštesni už lietuvius kultūriniai ir politiniai brandumu. Todėl jų šalyse demokratinė santvarka išsilaiškė aštuoneriais metais ilgiau, iki 1934 metų, o Čekoslovakijoje – iki paskutiniųjų jos nepriklausomybės dienų.

1926 m. gruodžio 17-osios valstybinis perversmas Lietuvoje buvo tipiškas atsilikusioms šalims karininkijos pučas. Perversmininkai prie valstybės vairo pastatė žymų XX a. pradžios tautinio atgimimo veikėją, Lietuvos Tarybos, kuri 1918–1920 m. atkūrė krašto valstybingumą, pirmininką, Nepriklausomybės Akto signatarą, pirmąjį šalies (1919–1920 m.) Prezidentą, konservatyvių pažiūrų politiką, nuosaikų nacionalistą Antaną Smetoną. Pažymėtina, kad visų trijų Pabaltijo šalių diktatoriai – A. Smetona, Karlis Ulmanis, Konstantinas Petsas – buvo įžymūs, daug nusipelnę savo tautoms politikai.

Per visus šešiolika metų A. Smetonos diktatūra rėmėsi daugiausia trimis jėgomis: karininkija, politinė policija ir jo paties sukurta tautininkų partija (Lietuvių tautininkų sąjunga – LTS).

Pasak LTS veikėjo Bronio Railos, „kariuomenė, tiksliau kalbant karininkija, buvo [A. Smetonos] valdžios versmė, pagrindinė fizinė ir moralinė atrama ir apsauga (...). Kariuomenės veiksnys liko valdžios ir santvarkos išsilaikymo *ultima ratio*“. A. Smetona negalėjo karininkijai dėmesio, dar daugiau – pinigų. Karininkijos algoms teko maždaug ketvirtadalis Krašto apsaugos ministerijos biudžeto. Ką tik baigęs karo mokyklą jaunesnysis leitenantas gaudavo 400 litų, du kartus daugiau negu mokytojas ir keturis kartus daugiau negu darbininkas. Be to, karininkija naudojosi daugybe įvairiausių privilegijų. 1940 m. pradžioje Lietuvos armijoje tarnavo pusdevinto šimto leitenantų, puspenkto šimto kapitonų, beveik du šimtai majorų, per du šimtus pulkininkų ir 21 generolas. Antra tiek aukšto laipsnio karininkų buvo atsargoje. Poetas ir mąstytojas Jonas Aistis, kurio vardas tapo lietuviškosios rezistencijos simboliu, negalėjo suvokti, kodėl mažytė Lietuva turėjo tiek daug generolų, kai Šveicarijos armijai užteko pulkininkų.

Iki 1935 m. Lietuva krašto gynybai skirdavo 17–20 proc. valstybės biudžeto išlaidų, o nuo 1935 m. – visą ketvirtadalį, kur kas daugiau negu kultūrai, švietimui, mokslui, sveikatos apsaugai kartu. Tačiau atėjus 1940 m. vasarai nebuvo išsauta net simbolinio šūvio, o visa Lietuvos armijos ginkluotė atiteko okupantui.

1926 m. valstybinis perversmas parodė, kad su karininkijos pagalba galima paimti į savo rankas valdžią. A. Smetonos valdytoje Lietuvoje kone kasmet buvo rengiami ir vyko sukilimai, pučai, sąmokslai. Valstybės saugumo departamento direktorius A. Povilaitis

1939 m. pavasarį A. Smetonai įteiktoje pažymoje išvardijo keturis iki 1936 m. gruodžio įvykusius ar rengtus sukilimus ir trylika – nuo 1926 m. gruodžio iki 1938 m. pabaigos. Sąrašas toli gražu ne visas. Daugumoje rengtų sukilimų dalyvavo karininkija.

Tačiau perversmo keliu atėjęs į valdžią, A. Smetona pasirūpino, kad jie nepasikartotų. Valstybės saugumo departamento vadovaujama politinė policija dirbo efektyviai. Minėtame A. Povilaičio pranešime nurodyta, kad, išskyrus 1927 m. Tauragės pučą, visi kiti rengti sukilimai valstybės saugumo organų buvo susekti ir apie tai laiku išpėta vyriausybė. Politinės policijos darbuotojų skaičius 1926–1938 m. buvo padidintas daugiau kaip keturis kartus. Kai kuriais duomenimis, 1927–1939 m. politinė policija perdavė teismams 7,5 tūkst., o administracinei valdžiai bausti (be teismo) – 13,6 tūkst. asmenų. Dauguma jų buvo komunistai ir Klaipėdos krašto vokiečiai, kiti – aktyvesni legaliosios opozicijos veikėjai, 1935–1936 m. maištavę Užnemunės ūkininkai ir kt.

Politinė policija savo veikloje rėmėsi agentūra. Ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje šalyje buvo apie 1 tūkst. valstybės saugumo agentų („informatorių“). Tačiau, be politinės policijos, savo agentūrą turėjo Vidaus reikalų ministerijai pavaldūs apskričių viršininkai. Be to, sekimo darbe valdžiai „visuomeniniais pagrindais“ (ne už užmokestį, o iš idėjos) talkino LTS nariai, neretai skūsdavę „tautos priešus“. „Informatorių“ buvo visose politinėse partijose, organizacijose, įstaigose, mokyklose, net kunigų seminarijose. Buvo sekami opozicijos veikėjai, karininkai, intelektualai, kunigai, moksleiviai. Išeivijos istorikė Vanda Sruogienė XX a. septintajame dešimtmetyje atsakydama į liberalaus „Metmenų“ žurnalo anketos klausimą, koks buvo gėdingiausias, jos nuomone, nepriklausomos Lietuvos gyvenimo reiškiny, rašė: „saugumo organai, išaugę iš baisią įstaigą, demoralizavusią visą tautą (...). „Saugumo“ sistema – tai didžiausia gėda“.

Tautininkų partija, iki 1926 m. turėjusi vos kelis šimtus narių ir neįstengusi pravesti į Seimą bent vieną savo atstovą, 1929 m. jau turėjo 6 tūkst., o 1938 m. – 15 tūkst. narių. Per 50 proc. LTS narių buvo ūkininkai, beveik 40 proc. valstybės bei savivaldybių įstaigų tarnautojai. Pastariesiems LTS nario bilietas buvo patikimiausia priemonė tarnybai išsaugoti. Žinoma, buvo ir idėjinių tautininkų.

1926 m. gruodžio 17-osios perversmą įvykdę karininkai siūlė A. Smetonai valdyti šalį Valstybės Vado titulu. Tačiau šis asmeninei savo diktatūrai stengėsi sudaryti teisėtumo regimybę.

Autoritarinio valdymo piramidė buvo pradėta statyti nuo vietos valdžios įstaigų. Naujieji 1929 ir 1931 m. savivaldybių įstatymai labai sumažino rinkėjų skaičių. Padidinus rinkėjų amžiaus ribą (nuo 21 iki 24 metų) ir įvedus turto cenzą (rinkimų teisė palikta tik ūkių bei įmonių savininkams ir valstybinių bei savivaldybinių įstaigų tarnautojams), nuo rinkimų buvo nušalinta dauguma gyventojų. Ir 1934, ir 1940 m. renkant savivaldybes, į rinkėjų sąrašus buvo įrašyta tik trečdalis vyresnių kaip 24 metai piliečių.

Naujieji įstatymai padarė savivaldybes Vidaus reikalų ministerijos (VRM) priedėliais. Jos skiriami apskričių viršininkai tvirtino kaimų seniūnus ir valsčių bei apskričių tarybų paskirtus pareigūnus. Apskrities viršininkas galėjo užprotestuoti, o VRM – panaikinti bet kurį valsčių, apskričių ir miestų tarybų nutarimą. Vidaus reikalų ministras galėjo paleisti valsčių, o Ministrų Kabinetas – apskričių ir miestų tarybas.

Dėl juridinių ir administracinių machinacijų apie 80 proc. valsčių, apskričių ir miestų tarybų narių buvo LTS nariai ir „neregistruoti“ tautininkai (nepartiniai, tačiau tautininkams klusnūs asmenys). Savivaldybių pareigūnai ketvirtajame dešimtmetyje iš esmės buvo tapę VRM valdininkais, o iš savivaldybių liko tik jų pavadinimas. Būtent tokioms, valdžiai visiškai klusnioms valsčių, apskričių ir miestų taryboms buvo pavestos labai svarbios valstybinio gyvenimo funkcijos: rinkti Prezidento rinkikus ir kelti kandidatus į 1936 m. Seimą.

Nors dėl Vilniaus Lenkija buvo didžiausias Lietuvos priešas ir tarp abiejų šalių nebuvo jokių ryšių statant Lietuvoje autoritarinės valdžios piramidę (pertvarkant savivaldybes, renkant 1936 m. Seimą) buvo naudojama Lenkijos patirtimi.

1931 m. buvo suvaidinta Respublikos Prezidento rinkimų komedija. 116 savivaldybių parinktų ypatingųjų tautos atstovų vienu balsu išrinko A. Smetoną (kitų kandidatų nebuvo) šalies Prezidentu. 1938 m. politinis spektaklis buvo pakartotas: tokiu pat būdu A. Smetona perrinktas naujai septynerių metų Prezidento kadencijai.

1927 m. pavasarį paleidus Seimą, Lietuvoje devynerius metus nebuvo parlamento ir šalis buvo valdoma Respublikos Prezidento dekretais. 1936 m. vasarą išrinktas ir iki pat sovietinės okupacijos veikęs Seimas buvo tik parlamento fikcija. Rinkimų teisę turėjo visi vyresni kaip 24 metų šalies piliečiai, tačiau kelti kandidatus į Seimą galėjo tik savivaldybės (apskričių ir miestų tarybos). Todėl iš 49 „tautos atstovų“ (taip oficialiai buvo vadinami šio Seimo nariai) 42 buvo tautininkai, 7 – valdžiai lojalūs nepartiniai ir nė vieno opozicijos atstovo. Seimas svarstė daugiausia Vyriausybės pateiktus įstatymų projektus, kurie, apbruoti Seimo, įgaudavo įstatymo galią tik juos patvirtinus Respublikos Prezidentui.

Per visus A. Smetonos valdymo metus šalyje galiojo karo padėtis, kuriai esant buvo suspenduotos Konstitucijoje deklaruotos spaudos, žodžio, susirinkimų, organizacijų kūrimo bei veikimo ir kitos demokratinės piliečių laisvės. Lietuvoje veikė karo cenzūra, karo teismai. Karo komendantai tikrai ar tariamai valstybės saugumui pavojingus asmenis galėjo be teismo sprendimo nubausti pinigine bauda iki 5000 litų, kalėti iki trijų mėnesių arba abiem bausmėmis kartu, taip pat pavesti juos policijos priežiūrai, išstremti iš gyvenamosios vietovės, izoliuoti ypatingojo režimo stovyklose. 1927–1931 m. veikė koncentracijos stovykla Varniuose, nuo 1937 m. vasaros – priverčiamojo darbo stovykla Dimitrave (Kretingos apskrityje), o nuo 1940 m. pradžios – ir Pabradoje (Vilniaus apskrityje). Pastarosiose buvo galima laikyti be teismo sprendimo asmenis iki pusantrų metų. Į ypatingojo režimo stovyklas buvo tremiami ne tik komunistai, Klaipėdos krašto naciai, bet ir aktyvūs legaliosios opozicijos veikėjai.

Opozicinių partijų – Krikščionių demokratų, Valstiečių liaudininkų ir Socialdemokratų – veikla buvo labai suvaržyta jau pirmosiomis po perversmo dienomis. Šių partijų skyriams nebuvo leidžiama daryti susirinkimų, po to jie, kaip „neveikiantys“, buvo uždaromi. Iš 1926 m. šalyje veikusių 784 Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos skyrių po trejų metų liko tik 50. Šiai partijai ideologiškai artimos Lietuvos jaunimo sąjungos skyrių per tą patį laiką sumažėjo nuo 300 iki 62. Socialdemokratų partijos skyrių visoje Lietuvoje liko tik 4. Iki 1929 m. rudens kaip „neveikiantys“ buvo uždaryta ir dauguma Krikščionių demokratų partijos vietos skyrių. Veiklūs opozicinių partijų veikėjai buvo policijos, karo

komendantų, apskričių viršininkų bauginami, terorizuojami ir net izoliuojami ypatingojo režimo stovyklose. Iki trečiojo dešimtmečio pabaigos opozicinių partijų organizacinė struktūra buvo sugriauta. Ketvirtąjį dešimtmečio pabaigoje opozicinių partijų gyvybė reikėsi tik tuo, kad Kaune veikė jų centrai ir buvo leidžiama spauda: krikščionių demokratų organas dienraštis „Rytas“, valstiečių liaudininkų „Lietuvos žinios“; 1933 m. valdžiai uždarius „Socialdemokratą“, labai nusilpusi Socialdemokratų partija savo spaudos kaip ir neturėjo.

Krikščionių demokratų, Valstiečių liaudininkų ir Socialdemokratų partijų likvidavimą labai pagreitino į riaušes peraukęs 1935 m. Užnemunės ūkininkų streikas, kurio kurstymu valdžia apkaltino opoziciją. 1936 m. vasario 1 d. A. Smetona paskelbė naująjį Draugijų įstatymą, reglamentavusį ir politinių partijų veiklą. Įstatymo 48 straipsnis vidaus reikalų ministrai „valstybės ir tautos saugumo sumetimais“ leido uždaryti bet kurią partiją, organizaciją, draugiją (likimo ironija: remdamasi šiuo įstatymu, marionetinė Liaudies vyriausybė 1940 m. birželį uždarys tautininkų partiją). Lygiai po penkių dienų buvo uždarytos Krikščionių demokratų, Valstiečių liaudininkų, Socialdemokratų partijos su visais jų padaliniais. Nuo 1936 m. vasario 6 d. Lietuvoje teliko dvi politinės partijos – legali provyriausybinių Lietuvių tautininkų sąjunga ir pogrindyje veikusi Komunistų partija. K. Ulmanis buvo nuoseklesnis: Latvijoje buvo uždarytos visos politinės partijos. Naujasis 1936 m. Draugijų įstatymas buvo nukreiptas ne prieš antivalstybines komunistines organizacijas, kurios valdžiai buvo nepasiekiamos, o prieš valstybinės orientacijos demokratinę opoziciją.

1927–1940 m. valdžios vykdytą žiniasklaidos cenzūrą drąsiai galima pavadinti drakoniška. Esant karo padėčiai, Krašto apsaugos ministerijos cenzoriai vykdė prevencinę spaudos cenzūrą. Be įrašo „karo cenzūros leista“ negalėjo pasirodyti joks spaudinys. Spaudą taip pat kontroliavo apskričių komendantai, Vidaus reikalų ministerijos ir politinės policijos spaudos skyriai.

Karo cenzoriai ir apskričių komendantai su spauda „nesiceremonijo“. 1930 m. lapkritį buvo gerokai „sutrumpintas“ katalikiškajame „Tiesos kelio“ laikraštyje paskelbtas ganytojiškasis vyskupo laiškas. Tų pačių metų rudenį (rugsėjo 29 d.) „Ryto“ numeryje nebuvo leista paskelbti redakcijos pokalbio su vyskupu Mečislovu Reiniu. 1935 m. pradžioje Kauno komendantas konfiskavo lietuvių literatūros klasiko prof. Vinco Krėvės-Mickevičiaus parengtą „Patarlių ir priežodžių“ I tomą, nes kai kurie priežodžiai cenzoriui pasirodė esą nepadorūs. 1936 m. Valstybės saugumo departamentas pasiūlė „pataisyti“ Valstybės teatre vaidintą rašytojo Balio Sruogos istorinę dramą „Baisioji naktis“, nes jos fabula esą asocijuojasi su dabartimi – Smetonos valdoma Lietuva. Tais pačiais metais cenzūra konfiskavo tautinio atgimimo veterano Jono Šliūpo kalbą „Kurlink einame?“ O „Lietuvos žinioms“ nebuvo leista spausdinti žymiausio šalies teisininko Kauno Vytauto Didžiojo universiteto rektoriaus prof. Mykolo Romerio veikalo „Valstybė“ ištraukų, nes jose teigiama vertinama pliuralistinė visuomenė.

Neklusnūs spaudos darbuotojai buvo baudžiami piniginėmis bandomis, areštu, net išsiunčiami į ypatingojo režimo stovyklas.

Cenzūra kontroliavo ir kitas masinės informacijos priemonės. Paskutinį 1930 m. spalio sekmadienį iš Kauno bazilikos visai Lietuvai per radiją transliuojamos pamaldos buvo nutrauktos, kai tik pamokslininkas pradėjo skaityti vyskupų laišką, smerkiantį katalikiškosios ateitininkų organizacijos vidurinėse mokyklose uždraudimą. Tas pats atsitiko 1935 m. rugpjūčio 11 d., kai buvęs Prezidentas Aleksandras Stulginskis, sveikindamas Kaune vykusį Pasaulio lietuvių kongresą, prabilo, kad šalyje varžoma demokratija; radijo transliacija buvo nutraukta jam įpusėjus kalbėti.

Nuo 1926 m. gruodžio 18 d. be karo cenzūros leidimų nebuvo galima demonstruoti kino filmų ir vaidinti scenos veikalų.

Buvo tikrinami paštu siunčiami laišakai bei siuntos, žinoma, tik tų asmenų, kuriais domėjosi politinė policija.

Tautinio atgimimo veteranė, žymi valstiečių liaudininkų veikėja Felicija Bortkevičienė svarbesniais klausimais vengė kalbėti telefonu, nes žinojo, kad jos pokalbių klausomasi.

1935 m. pavasarį panaikinus karo cenzoriaus prie Krašto apsaugos ministerijos pareigybę, spaudos cenzūravimas buvo perduotas apskričių komendantams. Tokia tvarka išliko iki 1935 m. lapkričio 16 d., kai Prezidentas Smetona paskelbė Spaudos įstatymą, kuriame karo komendantų funkcijos perduotos apskričių viršininkams. Tačiau dėl to spaudos varžymas nesusilpnėjo, veikiau priešingai. „Įstatymą skaitant, plaukai pasišiaušė iš nusiminimo, – rašė J. Šliūpas, – nes kilo drovi mintis, ar nereikės naujų knygnešių būrius organizuoti“.¹ V. Krėvė piktinosi, kad naujasis įstatymas „galutinai užgniaužė spaudos laisvę“. O buvęs Prezidentas Kazys Grinius tvirtino, kad nepriklausomos Lietuvos cenzūra griežtesnė negu carinės Rusijos. Kaltinimai nebuvo išpūsti. Naujajame spaudos įstatyme suteikta teisė Vidaus reikalų ministerijai „valstybės ar tautos saugumo sumetimais“ tvirtinti ir nušalinti leidinių redaktorius, uždrausti skelbti bet kurį straipsnį, konfiskuoti bet kurį spaudinį, laikinai sustabdyti ar visai uždaryti bet kurį laikraštį, žurnalą.²

Tačiau labiausiai spaudą varžantis, ją tiesiog prievartaujantis buvo Įstatymo 33 straipsnis, įpareigojęs laikraščius ir žurnalus skelbti savo puslapiuose (nurodytoje vietoje ir nurodytu šriftu) valdžios įstaigų parengtus straipsnius. 1935 m. gruodžio 10 d. Ministrų Kabineto nutarimu prie telegrafo agentūros Elta buvo įsteigtas Vidaus informacijos skyrius (nuo 1938 m. rugsėjo 2 d. jį pakeitė Visuomeninio darbo valdyba), kurio viena pareigų buvo pagal valdžios įstaigų ir LTS skyrių teikiamą medžiagą rengti privalomuosius spaudai straipsnius. Privalomųjų straipsnių nebuvo galima komentuoti, juolab jiems oponuoti.

---

¹ 1864–1904 m. caro valdžia buvo uždraudusi lietuviškos spaudos lotyniškais raidėmis spausdinimą, todėl buvo suorganizuota lietuviškų knygų ir laikraščių leidyba Prūsijoje, iš kur juos slapta per valstybinę sieną gabeno į Lietuvą vadinamieji knygnešiai.

² Remdamasi šiuo įstatymu 1940 m. marionetinė Liaudies vyriausybė uždarė visą nekomunistinę spaudą.

Privalomųjų straipsnių anonimiškumas (po jais nebuvo jokio parašo) klaidino mažiau išprususius opozicinės spaudos skaitytojus.

Akivaizdžiausias opozicinės spaudos prievartavimo pavyzdys – 1936 m. Seimo rinkimai, kuriuos visos opozicinės jėgos boikotavo. Nepaisant to, jų laikraščiai turėjo skelbti propagandinius valdžios straipsnius, raginančius gyventojus aktyviai dalyvauti Seimo rinkimuose. Protestuodamos prieš prievartą, opozicinės partijos rinkimų išvakarėse sustabdė savo laikraščių leidybą. Už tai maištingoji spauda susilaukė bausmės: vidaus reikalų ministras pašalino iš pareigų streikavusių leidinių redaktorius, laikraščių leidybą sustabdė mėnesiui.

Trečiojo dešimtmečio pradžioje politiniai oponentai įtarinėjo A. Smetoną norint tapti monarchu. Tačiau joks Europos karalius neturėjo tokios didelės valdžios kaip Lietuvos Prezidentas. Jis – visam gyvenimui niekieno nevaržomas ir niekam neatsakingas valdovas, sutelkęs savo rankose beveik absoliučią valdžią, ne tik aukščiausią vykdomąją (skyrė ministrus, generolus, aukštuosius valdininkus iki departamentų direktorių imtinai), bet ir įstatymų leidžiamąją. 1938 m. Konstitucija darė A. Smetoną pagrindiniu ir iš esmės vieninteliu įstatymų leidėju. Tarp Seimo sesijų trukusių ne ilgiau kaip pusę metų, Prezidentas galėjo leisti įstatymus, nereikalingus Seimo patvirtinimo, o pastarojo priimti įstatymų projektai, minėta, igaudavo įstatymo galią tik juos patvirtinus Prezidentui. Jis galėjo bet kuriuo metu Seimą paleisti, net nenurodydamas tokio savo poelgio motyvų. Prezidentas skyrė Ministrą pirmininką, o šio teikimu – ir ministrus. Vyriausybė buvo atsakinga ne Seimui, bet Prezidentui, o pastarasis – nebent Dievui ir istorijai. „Atsakingumas būtų nesuderinamas su tuo autoritetu, kuris jam (Prezidentui – L. T.) Konstitucijos suteiktas“, – aiškino A. Smetona. Konstitucija neribojo Prezidento perrinkimo, t. y. suteikė A. Smetonai galimybę prezidentauti iki gyvos galvos.

A. Smetona buvo Vyriausiasis kariuomenės vadas, Tautininkų partijos ir tokios pat pakraipos jaunimo organizacijos „Jaunoji Lietuva“ vadovas, Lietuvos skautų sąjungos ir Lietuvių mokytojų sąjungos šefas, Jaunųjų ūkininkų ratelių sąjungos globėjas, o 1931 m. įvykęs tautininkų suvažiavimas paskelbė A. Smetoną dar ir Tautos Vadu.

Ketvirtajame dešimtmetyje buvo pradėta kurti A. Smetonos kultą. Tautos Vado 60-mečio jubiliejaus minėjimas 1934 m. buvo perkeltas iš A. Smetonos gimimo dienos rugpjūčio 10-osios į Tautos šventės dieną, rugsėjo 8–ąją. Iškilmės buvo rengiamos visuose šalies miestuose ir miesteliuose, o paskaitos skaitomos kiekviename kaime. 300 tūkst. egzempliorių tiražu, didžiausiu Lietuvos spaudos istorijoje, buvo išleista rašytojo Kazio Binkio brošiūra „Antanas Smetona 1874–1934“. Pradėtas leisti A. Smetonos raštus iliustravo geriausi Lietuvos dailininkai, o kompozitoriai kūrė jo garbei kantatas. Poetai jubiliatui skyrė savo eilėraščius. Vien tik iki 1934 m. apie A. Smetoną parašytų straipsnių išvardijimas Izidorius Kisino sudarytoje „Antano Smetonos bibliografijoje ir biobibliografijoje, 1874–1934“ (Kaunas, 1935) užima 264 puslapius. Tarp jų – „Antanas Smetona – lietuvių tautos garbė“, „Antanas Smetona – meno draugas“, „Jaunosios kartos globėjas“, „Mūsų tautos gyvybės versmė“, „Neapsirikęs tautos pranašas“ ir t. t., ir t. t. Tautos Vadas vadinamas „didžiuoju“, „mylimuoju“, „tautos Moze“, „tautininkų tėvu gimdytoju“, lyginamas net su Kristumi. Kone nacionaline švente tapo Smetonos vardinės (Antaninės, birželio 13–oji).

Sovietmečiu A. Smetona dažniausiai buvo vadinamas „fašistu“, o jo valdymas – „fašistiniu režimu“. Toks pasakymas piktina šių dienų lietuvius. Tačiau žinomas lenkų istorikas, anaipol ne komunistas, Jėžis Ochmanskis (Jerzy Ochmański) savo „Historia Litwy“ III laidoje, išėjusioje jau žlugus socializmui (1990 m.), rašo, kad jis neketinas atsakyti termino „Lietuvos fašizacija“ 1927–1940 m. Netgi po Antrojo pasaulinio karo vakaruose atsидūręs A. Smetonos biografas ir apologetas Aleksandras Merkelis 1927–1940 m. Lietuvos santvarkoje žiūri fašizmo bruožų ir tvirtina, kad Lietuva tuomet svyravo tarp demokratijos ir fašizmo. Kitas išeivijos autorius Leonas Sabaliūnas savo veikale apie politinę krizę Lietuvoje 1939–1940 m. rašo apie A. Smetonos diktatūros „fašistinį atspalvį“.

Kai kurių fašizmo bruožų (Tautos Vadas, vienpartinė sistema, korporacinės santvarkos užuomazgos, parlamento nebuvimas, griežta žiniasklaidos cenzūra) „smetoninėje“ Lietuvoje, matyt, buvo. Tačiau negalima nesutikti ir su žinomu mokslininku, pastabių ir aštraus proto žmogumi Algirdu Greimu, kad A. Smetona išgelbėjo Lietuvą nuo fašizmo. Apmalšinęs radikalų Tautininkų partijos sparną, vadinamuosius voldemarininkus, A. Smetona apsaugojo Lietuvą nuo kraštutinės diktatūros, ekscesų ir įtvirtino šalyje nuosaikų režimą. Būdingiausias A. Smetonos, ir kaip žmogaus, ir kaip politikos, bruožas buvo nuosaikumas. Ketvirtajame dešimtmetyje voldemarininkų leistuose atsišaukimuose A. Smetonai buvo prikišama tautininkų partijos ir gruodžio 17-osios idealų išdavystė.

Paternalistinės, anot A. Greimo, arba „aksominės“ A. Smetonos diktatūros nė iš tolo negalima lyginti su kruvinaisiais diktatūriniais Stalino ar Hitlerio režimais. Per keturiolika Smetonos valdymo metų mirties bausme už politiką nuteistiems asmenims suskaičiuoti užtektų abiejų rankų pirštų. Kalėjimus ir kitas bausmės vietas gerokai patušindavo dažnos amnestijos. Apskritai teismo ir administracine tvarka nubaustų asmenų skaičius turėjo tendenciją mažėti. 1937 m. pabaigoje Lietuvos kalėjimuose buvo 587 politiniai kaliniai, tarp jų 442 komunistai (208 žydai, 221 lietuvis, 13 kitų), 89 šnipai, 31 ūkininkų streiko dalyvis ir 25 Klaipėdos krašto naciai. 1940 m. pradžioje šalyje buvo 350 politinių kalinių (267 nuteisti už komunistinę veiklą, 69 – už šnipinėjimą, 15 – už kitokią veiklą). Mažėjo ir karo komendantų už politinę veiklą nubaustų asmenų skaičius: 1936 m. – 1319, 1937 m. – 689, 1938 m. (iki gruodžio 1 d.) – 331.

Į Varnių koncentracijos stovyklos kalinių maisto racioną įėjo ne tik duona, bulvės, kruopos, kopūstai, burokai, bet ir mėsa, kvietiniai miltai, sviestas, kiaušiniai, cukrus, kava. Lagerio administracija rūpinosi kalinių dantų taisymu. Valstybės saugumo departamento Kauno daboklėje už politinius prasižengimus laikomų asmenų maitinimui kasdien buvo skiriami 2 litai (kriminaliniams kaliniams – 1 Lt), už kuriuos jie galėjo užsisakyti pietus iš miesto valgyklų. Kalėjimuose buvo draudžiama, bent jau oficialiai, vartoti smurtą. Turbūt niekur kitur, tik Lietuvoje, koncentracijos stovykloje laikyti žemdirbiai laikinai buvo išleidžiami namo vasaros darbams. Tiesa, iš jų buvo paimamas raštiškas pasižadėjimas nevaryti namuose politinės propagandos. Be to, ši lengvata nebuvo taikoma komunistams.

Nepaisant kai kurių tautininkų partijos veikėjų pastangų, Lietuvoje taip ir nebuvo įsteigta Propagandos ministerija. Jos prototipas – Visuomeninio darbo valdyba – buvo numarinta dar užuomazgoje (1939 m. pavasarį). Lietuvos Respublikos piliečiai galėjo išvykti į užsienį ir prenumeruoti kitų šalių, taip pat ir SSRS, spaudą.

A. Smetonos valdžia, varžydama politines piliečių laisves, vykdė palyginti liberalią kultūrinę politiką. Negalima nesutikti su A. Merkeliu, kad „autoritetinis režimas“ nei literatūros, nei meno nejungė savo tikslams, ir tuo jis griežtai skyrėsi nuo totalitarinių režimų, kurie šias kultūros sritis pajungia savo propagandai. Lietuvos rašytojai ir menininkai, mokslo ir kultūros darbuotojai iš esmės negalėjo skūstis kūrybinės laisvės stoka; nebuvo iš jų reikalaujama tarnauti nei partijai, nei Vadui. 1935 m. Ministrų Kabineto nutarimu įsteigta valstybinė literatūros premija buvo paskirta ne tik patriotizmą propagavusiems poetams (J. Kuosai-Aleksandriškiui (Aisčiui), Bernardui Brazdžioniui), bet ir aiškiai ir į kairę, net į komunizmą svirusiai Salomėjai Nėriai (1938 m. už eilėraščių rinkinį „Diemedžiu žydėsi“).

Verta dėmesio A. Smetonos valdžios politika tautinių mažumų gyventojų atžvilgiu. Ketvirtajame dešimtmetyje Europoje, taip pat ir Lietuvoje, stiprėjant rasiniam ir tautiniam nepakantumui, propaguojant šūkį „Lietuva – lietuviams!“, A. Smetonos patvarkymu kelis kartus buvo pristabdyta pernelyg įsisiūbavusi antisemitizmo banga. Nors kai kuriose gyvenimo srityse žydai faktiškai buvo diskriminuojami, tačiau „smetoninėje“ Lietuvoje nebuvo išleistas nė vienas antižydiškas įstatymas.

Iki pat sovietinės okupacijos Lietuvos tautinės mažumos naudojosi plačia kultūrine autonomija. 1937–1938 m. šalyje (be Klaipėdos krašto) veikė 17 žydų, 3 lenkų, 2 vokiečių, 1 rusų, 1 latvių gimnazija bei progimnazija. Tarp 18,8 tūkst. visų vidurinių mokyklų moksleivių 76,6 proc. buvo lietuviai (lietuviai sudarė apie 85 proc. visų Lietuvos gyventojų), 17,6 proc. – žydai (tarp visų šalies gyventojų žydai sudarė 6–7 proc.), 2,5 proc. – lenkai, 1,5 proc. – vokiečiai, 1,4 proc. – rusai, 0,4 proc. – kitų tautybių. Iki 1933 m. žydai sudarė daugiau kaip ketvirtadalį vienintelio Lietuvoje Kauno universiteto studentų. Vėliau šis skaičius sumažėjo iki 16,4 proc., tačiau vis tiek buvo kelis kartus didesnis negu lietuvių. Beveik visos tautinių mažumų pradinės mokyklos buvo išlaikomos valstybės, o vidurinės – finansškai remiamos. Lietuvos žydai, lenkai, rusai, vokiečiai turėjo savo periodinę spaudą, kuri, beje, mažiau buvo varžoma cenzūros negu lietuviškoji. 1939 m. pradžioje šalyje (be Klaipėdos krašto) buvo 220 žydų, 16 rusų, 15 vokiečių, 10 lenkų, 24 kitų tautybių labdaros, kultūrinių – ideologinių, sporto, profesinių, ekonominių, religinių organizacijų bei draugijų. Valstybė šelpė ne tik Katalikų, bet ir kitas tautybas. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje žydų religines reikmes tenkino 220 rabinų, kuriems iš Valstybės išdo kasmet buvo išmokama 110–117 tūkst. Lt; 68 stačiatikių dvasininkams – 32–33 tūkst. Lt, 42 liuteronų ir kalvinų kunigams – 93–100 tūkst. Lt, 7 mahometonų dvasininkams – 2,4 tūkst. Lt.

Tautinių mažumų gyventojai, ypač žydai, gerai suvokė, kad svarbiausias jų teisių garantas yra šalies Prezidentas. 1940 m. birželio 1 d. Varėnos rabinas pamokslo sinagogoje metu išbarė komunistuojančius žydus ir kalbėjo: „Lietuva yra antroji Jeruzalė (...). Prezidentas Smetona yra mūsų tėvas, ir kol jis bus, mūsų neskriaus (...). Klausykite Lietuvos valdžios ir ją remkite“. Nurodymą pasakyti tokį pamokslą buvo davęs vyriausiasis Lietuvos rabinas.

Nors tyrinėtojai A. Smetonos diktatūrą vertina kaip nuosaikią („aksominę“), tačiau politiniai ir moraliniai autoritarinio režimo padariniai buvo apgailėtini, netgi katastrofiški. Režimas sulėtino ar net visai sustabdė pilietinės visuomenės brendimą Lietuvoje. Ir iš ministrų, generolų, ir iš tautininkų partijos narių, ir iš visuomenės buvo

reikalaujama ne mąstymo, savarankiškumo, iniciatyvos, o tikėjimo ir besąlyginio klusnumo. Vienintelis autoritetas yra „mūsų mylimas Tautos Vadas, A. Smetona, ir jis vienas tegali spręsti sunkius valstybės reikalus, o mes privalome jo klausyti ir būti jam ištikimi. Kas mano kitaip, mūsų tarpe jam vietos nėra“, – 1935 m. pareiškė vidaus reikalų ministras J. Čaplikas.

Diktatūra ugdo ne asmenybes, o prisitaikėlius ir cinikus. Per keturiolika A. Smetonos valdymo metų neužėmė aukštesnės vietos nė vienas iškilus politikas, valstybininkas, generolas. Vadą supo giminės, jaunystės metų bičiuliai, pataikūnai karjeristai. Visa A. Smetonos ministrų ir generolų politinė išmintis ir elgesys išryškėjo išbandymo valanda – 1940 m. vasarą.

Apie visuomenės apatiją, jos pilietinės sąmonės silpnėjimą galima spręsti iš gyventojų dalyvavimo rinkimuose. Nors pagal 1936 m. Seimo rinkimų įstatymą dalyvauti rinkimuose buvo piliečių pareiga, atėjo balsuoti tik 68,3 proc. rinkėjų, kai 1926 m. – net 86,4 proc. 1934 m. valsčių tarybų rinkimuose dalyvavo 51,5 proc., o 1940 m. pradžioje – vos 42,7 proc. turėjusių teisę balsuoti gyventojų. 1936 m. Darbo rūmų rinkimuose dalyvavo tik apie 15 proc. visų šalies darbininkų.

Vienas 1926 m. perversmo tikslų buvo konsoliduoti tautą. Ir juo labiau komplikavosi tarptautinė padėtis, didėjo įtampa šalies viduje, tuo karščiau A. Smetona ir jo šalininkai ragino lietuvius vienytis. Tačiau vienybę jie suprato savotiškai: kaip aklą klusnumą, kitų politinių jėgų kapituliaciją ir tautos būrimąsi apie Vadą. A. Smetonos pamėgtas žodis „susiklausymas“ iš tikrųjų reiškė „klausymą“, klausymą valdžios, pirmiausia jo paties.

Iliuzijos suvienyti tautą buvo pasmerktos iš anksto, – tvirtino savo 1935 m. memorandume A. Smetonai bene didžiausias tarpukario Lietuvos intelektualas filosofas Stasys Šalkauskis. – „Pasirinkęs savo politinei linijai pritarimo, bet ne sutarimo principą, režimas tuo pačiu faktiškai nuėjo ne visuomenės ramino, bet jos kiršinimo, ne tikros vienybės, bet neišvengiamo skaldymo linkme. Nežinia, ar buvo nepriklausomoje Lietuvoje laikas, kai visuomenė būtų dekonsoliduota ir labiau sukiršinta, kaip dabar.“ Panašiai manė ir pirmasis Lietuvos kariuomenės savanoris (1918 m.), iš pradžių simpatizavęs kairiesiems, o vėliau, ketvirtąjo dešimtmečio pabaigoje, tapęs aršiu dešiniuoju radikalu, Kazys Škirpa. Po Antrojo pasaulinio karo, gyvendamas JAV, jis rašė: „Gruodžio 17-osios smurtas prieš demokratinę krašto santvarką suskaldė tautos vienybę į šipulius. Jo pagimdytoji uzurpacinė vyriausybė atsiremti visa tauta negalėjo. Ji faktiškai tesilaikė iš pradžių ant dviejų partijų (iki 1927 – pavasario Smetoną rėmė krikščionys demokratai – L. T.), po to ant vienos, vėliau tik ant pusės (trečiojo dešimtmečio pabaigoje tautininkams suskilus į Smetonos ir Voldemaro šalininkus – L. T.), o dar vėliau – tik ant slaptos policijos išplėsto sekimo aparato“. O štai buvusio tautininko, emigracijoje tapusio istoriku, Vinco Trumpos nuomonė: „Antano Smetonos pastangos suvienyti ir sukonsoliduoti tautą davė visiškai priešingus rezultatus. Tauta ir jos vadovybė, turbūt, niekad nebuvo taip susiskaldžiusi ir pasimetusi, kaip 1939 m. krizei atėjus. Vienybės nebuvo net ir Ministrų Kabinete ir kariuomenės vadovybėje (...). O pati tauta, į kurios vienybės jausmus buvo apeliuojama ištisus 13 metų, buvo taip susiskaldžiusi, kad (net baisu pasakyti) ne vienas galvojo: kazin kas

baisiau, ar svetimoji okupacija, ar tolimesnė iki kaulų smegenų nusibodusi [sava] diktatūra“ (išryškinta L. T.).

1940 m. defetizmas, pasak J. Aisčio, ore tvyrojo. Atimdamas iš žmonių teisę dalyvauti valstybės valdyme, režimas kartu atpalaidavo juos nuo pareigos rūpintis valstybės reikalais, nes teisė ir pareiga neatskiriamos. Daugelį metų į žmonių sąmonę buvo kalama mintis, kad Vadas budi, todėl tauta turinti būti rami, „nepolitikuoti“, „nesiblaškyti“, kad nekliudytų „vairininkui“ (A. Smetonai labai patiko šis palyginimas) vesti Lietuvos laivą per audringus Europos politikos vandenį. 1930 m. Prezidentas kalbėjo: „Atsidėjus valdžios autoritetui, nereikia pasiduoti pašalinei įtakai. Jei kas būtų neaišku, tai laukite paaiškinimų iš viršaus, nustatyta tvarka einant“. O 1939 m. rugsėjį, jau kilus Antrajam pasauliniam karui, atsisaukime į tautą A. Smetona rašė: „Reikia pasitikėti laivo kapitonu, jo vairininku. (...) Pasitikėkite vien tais, kurie stovi prie valstybės vairo. Jiems geriau, nei kitiems, žinomi tikrieji keliai, pavojingosios uolos ir pavojingieji verpetai (...). Taigi būkite ramūs ir kantrūs. Kaip ir ko saugotis, kaip ir ką ginti, prireikus paaiškins ir įspės išmintingieji valdžios pareigūnai. Jų klausykite ir darykite kaip būsite nurodomi“.

1940 m. birželio 14-osios SSRS ultimatumą Lietuvos vyriausybė priėmė besąlygiškai, net neįvardijusi agresijos ir nepareikšusi protesto. Anot poeto ir mąstytojo J. Aisčio, nebuvo „anei vieno kraujo lašo“ (simbolinio šūvio ginant Nepriklausomybę – L. T.), „anei vienu vieno žodžio“ (Ne ultimatumui! – L. T.). Tas pats Aistis manė, kad demokratija būtų pasirinkusi suomių kelią. Vadas, nepasakęs tautai bent „sudiev“, pabėgo į užsienį, o „išmintingieji valdžios pareigūnai“ – ministrai ir generolai aiškino žmonėms, kad į Lietuvą atėjo draugiškos sąjunginės valstybės kariuomenė, atėjo vardan SSRS ir pačios Lietuvos interesų, atėjo taikai ir saugumui šiame Europos regione palaikyti. Tai bene svarbiausia priežastis, kodėl 1940 m. vasarą komunistų organizuojami mitingai „lūžo“ nuo žmonių, kodėl tiek daug jų dalyvavo liepos 14–15 d. vadinamojo Liaudies seimo, turėjusio pasmerkti myriop Lietuvą kaip valstybę, rinkimuose, kodėl per 200 tūkst. kaimiečių šeimų (kas antra ar trečia) paprašė marionetinę Liaudies vyriausybę atrėžti kaimyno („buožės“) žemės sklypą. Talkinimas Maskvai sudarant Lietuvos okupacijai bei aneksijai teisėtumo regimybę – sunkiausias ir neatperkamasis A. Smetonos valdžios nusikaltimas. Autoritarinis režimas Lietuvoje prasidėjo 1926 m. gruodžio 17-osios smurtu, o baigėsi gėdingąja 1940 m. birželio 15-osios kapituliacija.

Habil. dr. doc. **Alvydas Nikžentaitis**, Lietuvos istorijos instituto direktorius

XX amžiaus autoritariniai režimai ir diktatūros Vidurio ir Rytų Europos kultūrinėje atmintyje

Istorija yra gyvenimo mokytoja. Būtent vadovaudamasis šia aksiomine laikoma tiesa, konferencijos sumanytojas europarlamentaras Justas Vincas Paleckis 2006 metų pabaigoje kreipėsi į mane kviesdamas dalyvauti konferencijos skirtos diktatūrų ir autorinių režimų Vidurio Europos patirčiai įvertinti. Konferencijos sumanytojo nuomone, ši konferencija turėtų būti ne istorinė, tačiau praktinė: politikai kartu su mokslininkais ir intelektualais iš Lenkijos, Lietuvos ir Vokietijos turėtų atsakyti į labai praktišką klausimą, ko Europos tautos pasimokė iš karčios XX amžiaus patirties ir ką demokratijos labai XXI amžiuje dar reikėtų padaryti. Taip formuluojami uždaviniai leido kelti klausimą apie išmoktas istorijos pamokas.

Istorikai yra pakankamai gerai išanalizavę istorines aplinkybes, lėmusias XX amžiaus autorinių režimų ir diktatūrų susiformavimą. Daugeliu atveju, tai ypač pasakytina apie mažąsias to meto Europos valstybes, XX amžiuje nebuvo alternatyvos tuo metu egzistavusioms valdymo formoms. Bendrų europinių institucijų, galinančių skatinti valstybių demokratėjimo procesą, silpnumas buvo tik viena iš priežasčių, lėmusių autoritarinių režimų ar net diktatūrų dominavimą Europos žemyne. Šis faktas konferencijoje apie liūdnas XX amžiaus Europos pamokas pateikiamas ne tam, kad būtų istoriškai pateisinamas autoritarinių režimų neišvengiamumas, visų pirma XX amžiaus pirmosios pusės Europoje, o tik siekiant parodyti, kad tradicinis istoriko tyrinėjimas gali pateikti labai mažai minčių apmastymams praeities klaidų tema. Istorijos pamokoms įsivinti yra svarbūs ne tiek istoriniai faktai, kiek jų vertinimai, padedantys tiesiogiai kurti moralines vertybes visuomenėje, kartu sudarantys nepalankias sąlygas autoritarizmo idėjoms plisti.

XX amžius visų pirma humanitariniuose ir socialiniuose moksluose leido įsivirti teorijoms, kurios gerokai pakoregavo marksistų teiginį, kad visais atvejais būtis lemia sąmonę, ir įrodė, kad neretai realybe tampa įsikalbėti teiginiai arba „įsivaizduojamosios bendruomenės“. Tokių bendruomenių principas, kuris, beje, ir tautos laiko dirbtiniu konstruktą, yra gerai pritaikytinas moralinių vertybių, prie kurių priskirtinas ir visuomenių santykis su autoriniais režimais, susiformavimo ir funkcionavimo analizei. Taigi klausimą, ar pasimokėme iš XX amžiaus patirties, galima performuoti kitaip: kiek su diktatūromis ir autoriniais režimais susiję vaizdiniai lig šiol funkcionuoja šio regiono visuomenėse? Būtent toks klausimo suformulavimas verčia tiesiogiai atsigręžti į šio regiono šalių istorinę kultūrą arba kultūrinę atmintį.

Istorinės kultūros ir kultūrinės atminties konceptą nuosekliausiai aptarę J. Rüssen ir A. bei J. Assmann pabrėžė esminį skirtumą tarp istorijos ir praeities. Istorinei kultūrai arba kultūrinei atminčiai yra svarbi ne visa praeitis, o tik ta, kuri yra įsivaizduojamai svarbi dabarčiai ir prognozuojamai ateičiai. Suaktualizuojant praeitį, ji, kaip tokia, praranda savo aktualumą, o į pirmą vietą iškyla tariaimi tikslai, dėl kurių gyveno, kūrė, kovojo istoriniai

herojai. Praeitis, į kurią atsigrįžtama, siekiant dabarčiai ir ateičiai svarbių tikslų, praranda *sui generis* ir virsta moraline vertybe, o praeities įvykiai ar veikėjai simbolinėmis tai vertybei atstovaujančiomis figūromis, nesvarbu, ar tai būtų kova už Nepriklausomybę, demokratiją ar autoritarizmo idėjas.

Atmintį, kurios įsivaizduojama svarba gali pasitarnauti dabarties ir ateities kartoms, siekiama įtvirtinti materialiomis formomis, iš kurių populiariausios įstatymai dėl valstybinių švenčių ir atmintinų dienų, paminklai, gatvėvardžiai ar pomirtiniai valstybės apdovanojimai žymiems valstybės veikėjams. Atmintis įtvirtinta biurokratinėmis formomis, iš kolektyvinės virsta kultūrine ir ima diktuoti visuomenei, ką ji privalo nuolatos prisiminti.

Pateiktas kolektyvinės atminties virtimo kultūrine kelias akivaizdžiai įvardija ir jos kūrėjus: tai visų pirma politikai ir jiems talkinantys intelektualai bei žiniasklaidos atstovai. Būtent šių sričių atstovams ir tenka atsakomybė už visuomenei diegiamas vertybes, jų ir būtų galima klausti dėl išmokyti praeities pamokų.

Pagal centrinės figūras kultūrinėje atmintyje yra išskiriami trys jos kūrimo keliai: herojinis, amnezinis ir demokratinis arba orientuotas į bendrybių paieškas, kurie aiškiai dalija Europą į tris dalis Pietų ir Rytų–Vidurio, Vakarų ir Šiaurės. Kalbant apie Lenkiją, Lietuvą ir Vokietiją kartu galima kalbėti ir apie dvi pakankamai alternatyvias kultūrinės atminties strategijas: Lenkijos ir Lietuvos kultūrinė atmintis kuriama herojinio pagrindu, kai tuo tarpu vokiškasis modelis iš esmės remiasi praeities amnezija, akcentuojant tik netolimos praeities įvykius, iš esmės susijusius su Antruoju pasauliniu karu.

Kultūrinė atmintis yra pakankamai sudėtinga konstrukcija, tačiau Vokietijos atžvilgiu nesunkiai galima įžvelgti du atraminius taškus: holokaustą arba vokiečių kaltės jausmą bei pasipriešinimą nacionalsocialistiniam režimui. Šie du istoriniai siužetai yra dominuojantys vokiečių kultūrinėje atmintyje: jų atspindžių aptinkama ne tik daugelyje reikšmingiausių Vokietijos monumentų, gatvių pavadinimuose, bet ir įstatyminėje bazėje (Vokietijoje uždrausta nacistinė simbolika, pasisveikinimas etc.). Kultūrinei atminčiai būdinga, kad šiais siužetais yra aiškinami ir svarbūs dabarčiai sprendimai. Antai vienas svarbiausias XX a. Vokietijos vyriausybės sprendimas pasiūsti vokiečių karių už Vokietijos ribų į Kosovo misiją buvo grindžiamas teze neleisti pasikartoti antrajam Aušvicui. Kadangi šiais dviem atraminiais kultūrinės atminties ramsčiais grindžiama kultūrinė atmintis atitiko ir Vokietijos visuomenės nuostatas, tai nekelia nuostabos nemažos vokiečių visuomenės dalies simpatijos Sovietų Sąjungai ir šiandieninei Rusijai. Pasipriešinimo nacizmui tema, įsitvirtinusi vokiečių kultūrinėje atmintyje, iškėlė sąjungininkų kovoje prieš hitlerizmą klausimą. Tokia sąjungininke tapo Sovietų Sąjunga. Konstatuojant šį dar ir šiandien iš dalies akivaizdų faktą, negalima nepastebėti, kad lemiamą vaidmenį teigiamam Sovietų Sąjungos įvaizdžiui susiformuoti suvaidino 1968 metų studentų revoliucija Vokietijoje.

Lenkijos ir Lietuvos kultūrinė atmintis pasižymi kur kas sudėtingesne, daugiasluoksne konstrukcija. Nors centrine lietuvių ir lenkų kultūrinės atminties figūra yra herojus arba auka, kultūrinę atmintį daro sudėtingesnę įvairių jos tradicijų, siekiančių XIX a. antrąją pusę (Lenkijos atvejis) – XX amžiaus pradžia, persipynimas. Lietuvos kultūrinėje atmintyje centrinę vietą užima Lietuvos kunigaikščių su Vytautu Didžiuoju priešakyje vadinamasis aukso amžius, tik pastaruoju metu į šias tvirtas pozicijas, kurias LDK laikotarpis

užėmė per visą XX amžių ima kėsintis XX amžiaus vidurio įvykiai: Molotovo–Ribentropo paktas, 1940 metų Lietuvos okupacija ir po to sekęs partizaninis karas bei deportacijos.

Lenkijos kultūrinės atminties reprezentacinėmis figūromis derėtų laikyti 1410 m. Griunvaldo mūšį, maršalą ir Lenkijos valstybės vadovą J. Pilsudskį, 1939 m. Molotovo–Ribentropo paktą ir Katynės tragediją, 1944 m. Varšuvos sukilimą. Panašiai kaip ir Vokietijoje, Lenkijos ir Lietuvos kultūrinėse atmintyse nesunku išskirti pagrindinį siužetą: valstybės Nepriklausomybės klausimas.

Kultūrinė atmintis, kaip svarbi visuomenės identiteto dalis, turi savybę keistis. Per paskutiniuosius dešimtmečius kultūrinės atminties pokyčių neišvengė nė viena iš čia aptariamų valstybių. Jeigu būtų ieškoma objektyvių Vokietijos ir Lenkijos santykių šiuo metu pablogėjimo priežasčių, kaip vieną jų neabejotinai būtų galima įvardyti radikaliai besikeičiančią Vokietijos kultūrinę atmintį. Jau 2005 metais žymus vokiečių istorikas N. Frei konstatavo, kad vokiečiai nustoja jausti kaltę dėl Antrojo pasaulinio karo ir kad šiuo klausimu tiek kairiųjų, tiek dešiniųjų partijų stovyklose dominuoja bendras požiūris. Pastaraisiais metais Vokietija, kaip ir kitos Vidurio Rytų Europos šalys, vis daugiau linkusios pabrėžti savo kančias Antrojo pasaulinio karo metais. Lenkų autorių pastebėjimu, šiuo metu vis daugiau vokiečių vietoje tradicinės atgailos už vokiečių nusikaltimus Antrojo pasaulinio karo metais vis labiau linkę mokyti kitus, visų pirma postkomunistinio bloko šalių gyventojus. Naujas reiškinys Vokietijos visuomenėje (ką rodo šiais metais kino ekranus pasiekusi kino komedija apie Hitlerį) – tai bandymas ironiškai pažvelgti į „savąjį diktatorių“. Toks Vokietijos kultūrinės atminties pasikeitimas kėsina iš lenkų atimti aukos aureolę, kita vertus, tokie veiksmai skatina istorine patirtimi pagrįstos baimės atsiradimą Lenkijoje.

Vokietijos kultūrinės atminties kaitoje galima įžvelgti ne tik vieną iš priežasčių, dėl ko pasikeitė Vokietijos–Lenkijos santykiai, bet ir paaiškinti santykių tarp vokiečių ir rusų atšalimą. Prisiminimai apie savas Antrojo pasaulinio karo aukas naujai iškelia ir budelio, kartu ir Raudonosios armijos elgesio su civiliais vokiečių gyventojais klausimą. Iškelus jį, visiškai kitaip atrodo įsivaizduojamasis sąjungininkas pačių vokiečių kovoje prieš nacizmą.

Kultūrinės atminties pokyčiai (tegu ir ne tokie ryškūs kaip Vokietijoje per pastaruosius metus) vyko ir Lietuvoje bei Lenkijoje. Jei dar pirmaisiais atkurtos Lietuvos Respublikos metais kultūrinė atmintis buvo paženklinta Vytauto Didžiojo ženklu, tai vėlesniais laikotarpiais ji ėmė smarkiai kisti orientuodamasi į naujos istorijos įvykius. Firminių Lietuvos kultūrinės atminties ženklų tapo sovietinė Antrosios Lietuvos okupacija, o jos simboliu – Molotovo–Ribentropo paktas. Šio pakto reikšmė kultūrinėje atmintyje sustiprėjo dar Sąjūdžio laikais, siekiant delegitimizuoti sovietinį valstybingumą. Jo pamatai buvo sugriauti aiškinantis šio pakto turinį, jo pasirašymo aplinkybes. Slaptųjų protokolų pavišėjimas Lietuvoje dar Sąjūdžio laikais ne tik sugriovė ideologinius sovietų valdžios Lietuvoje pagrindus, tačiau sudarė sąlygas priemonei – Molotovo–Ribentropo paktui – pretenduoti į jau atkurtos Lietuvos valstybės mitus, kuriuo ne tik aiškinamos sovietinės praeities ištakos, tačiau ir dabartis, visų pirma ieškant analogijų tarp Vokietijos–Sovietų Sąjungos santykių Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir Vokietijos–Rusijos santykių šiandien. Lietuvos okupacijos temos ir Molotovo–Ribentropo pakto, kaip šio įvykio simbolio, dominavimą kultūrinėje atmintyje dar sustiprino nesibaigiančios diskusijos dėl

reikalavimų Rusijai atlyginti okupacijos žalą. Šių reikalavimų, įtvirtintų Lietuvoje vykusio referendumo nuostatoje, kertiniu akmeniu vėl tapo būtent jau ne kartą čia minėtas paktas.

Kultūrinės atminties turinį lemia ne vien susiklosčiusi situacija visuomenėse, tačiau ir globalizacijos procesai. Antrojo pasaulinio karo tema 1995 metais, minint karo Europoje pabaigą, dar nebuvo diskutuojama Lietuvoje. Praėjus dešimtmečiui, 2005 metais ji tapo karštų kelis mėnesius trukusių diskusijų tema. Sprendimas dėl Lietuvos Prezidento vykimo į Pergalės minėjimo iškilmes Maskvoje vėl aktualizavo Rusijos santykio su stalinistine praeitimi klausimą, kartu suaktualino ir Molotovo–Ribentropo pakto klausimą: po šių diskusijų ši tema tapo Lietuvos kultūrinės atminties centrine ašimi, o Lietuvos kultūrinėje atmintyje Vytauto Didžiojo hegemoniją pakeitė Molotovas su Ribentropu arba Stalinas su Hitleriu, kurių vardais dažnai vadinamas tas lemtingas šiai Europos daliai 1939 metų Sovietų Sąjungos ir Vokietijos susitarimas.

Panašus kultūrinės atminties transformacijos procesas vyko ir kaimyninėje Lenkijoje. Dar „Solidarumo“ judėjimo pradžioje atrodė, kad Lenkijos kultūrinės atminties centriniu simboliu vėl taps Jozefas Pilsudskis, tačiau „Solidarumo“ ideologai naujosios Lenkijos kultūrinės atminties simboliu pasirinko kitą įvykį – 1944 metų Varšuvos sukilimą, kaip Solidarumo lopšį. Pažymėtina, kad nors ypač laikotarpiu iki 1995 metų ir nuo 2006 metų centrine lenkų kultūrinės atminties figūra buvo laikomas Varšuvos sukilimas, Lenkijoje vyko panašūs senosios socialistinės Lenkijos delegitimizacijos procesai, kaip ir Lietuvoje išskėlė panašių įvykių svarbą: rytinių Lenkijos žemių okupaciją 1939 metais, lenkų trėmimus į Sibirą, Katynės tragediją, pagaliau tą patį Molotovo–Ribentropo paktą. Šis 1939 metų įvykis Lenkijoje, kaip ir Lietuvoje, tapo gera priemone paaiškinti sudėtingiems dabarties įvykiams, tai rodo dabartinio Lenkijos gynybos ministro pateiktas Vokietijos ir Rusijos susitarimo dėl dujotiekio Baltijos jūros dugnu palyginimas su 1939 metais pasirašyta Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sutartimi. Lietuvą ir Lenkiją jungia ne tik Molotovo ir Ribentropo „adoracija“. Įvykių su Antruoju pasauliniu karu iškilimas į pirmą kultūrinės atminties planą abiejose visuomenėse prisidėjo prie aukų komplekso susiformavimo, kartu suaktualino budelio arba agresoriaus klausimą. Abiejose visuomenėse kultūrinės atminties dėmesio fokusavimas į Antrojo pasaulinio karo įvykius prisidėjo prie rusų, kaip lenkų ir lietuvių tautų priešų, įvaizdžio suformavimo. Vienintelis skirtumas tarp Lietuvos ir Lenkijos yra tas, kad lenkai, priešingai lietuviams, panašaus įvaizdžio objektu pasirinko ir vokiečius. Neatsitiktinai būtent dėl to 1410 metų Griunvaldas, kaip visų pirma prieš vokiečius instrumentaluota atminties figūra, kuriai dar prieš kelerius metus buvo prognozuota lėta mirtis, vėl pamažu pradeda atgauti Lenkijos Liaudies Respublikos laikais turėtą reikšmę.

Vokietijos–Lenkijos dabartiniai santykiai parodė, kad prie jų pablogėjimo prisidėjo ne tik pokyčiai Lenkijos kultūrinėje atmintyje, tačiau ir analogiški, o gal net dar ryškiau išreikšti procesai Rusijoje. Tokia situacija verčia atsigręžti į Rusijos kultūrinę atmintį, keliant klausimą, kiek Lenkijoje ir Lietuvoje antirusiškumo dominavimas kultūrinėse atmintyse yra susijęs su atminties kultūros transformacijomis pačioje Rusijoje.

Iki pat Sovietų Sąjungos subyrėjimo jos kultūrinė atmintis buvo grindžiama dviem pamatiniais Spalio socialistinės revoliucijos ir Pergalės Didžiajame Tėvynės kare metais. Dabartinė Rusija iš esmės perėmė antrąjį mitą, padarydama tik minimalius pakeitimus:

vietoj tarybinės liaudies Antrojo pasaulinio karo laimėtoja buvo paskelbta rusų tauta. Iš esmės pasukusi tautinės bendruomenės, visų pirma valstybės kūrimo keliu, šiuolaikinė Rusija ėmėsi ir Sovietų Sąjungos dalinės delegimitizacijos vietoj lapkričio 7-osios įsivedusi naują valstybinę šventę: jau keleri metai rusai mini lapkričio 4-ąją, kaip Rusijos išvadavimo iš lenkų okupacijos dieną ir „smūtos“ pabaigą. Pastaroji šventė, kuria 2006 metais pasinaudojo rusų ultranacionalistai, panaudodami prievartą prieš svetimą šalį ir ne rusų kilmės Rusijos piliečius, vis dėlto vaidina mažesnę vaidmenį santykiuose su šore, nei Pergalės Didžiajame Tėvynės kare mitas. Ignoruojant faktą, kad vokiečių pusėje prieš Sovietų Sąjungą kovėsi beveik vienas milijonas rusų, šiandieninėje Rusijos kultūrinėje atmintyje ignoruojami šalutiniai pergales prieš Vokietiją efektai: svetimų teritorijų užgrobimas ar civilių gyventojų žudymai. Mitologizuota Pergalės samprata leidžia Rusijos visuomenei ir šiandien lengvai atskirti savus nuo svetimų – fašistų, kartu nors to viešosiose erdvėse per daug ir neakcentuojant, didvyriams priskirti ir kruvinosios diktatūros Sovietų Sąjungoje tėvą – Josifą Staliną. Pergalės mitas leidžia Rusijai lengvai pateisinti stalinizmo padarytus nusikaltimus prieš žmoniją ir kultūrinės atminties lygmeniu neišvengiamai veda prie konflikto su kaimyninėmis valstybėmis, tarp jų yra ir Lietuva bei Lenkija. Tokiu būdu ratas Rusijos santykiuose su kaimynais užsidaro ir bent šiandien dėl kultūrinės atminties instrumentalizacijos atrodo neišvengiamas ir tolesnis rusų antibaltiškas ir antilenkiškas, kaip ir stiprios antirusiškos nuotaikos Baltijos šalyse ir Lenkijoje.

Aptarus atminties kultūros ypatybes Vidurio ir Rytų Europoje, būtina grįžti prie jų santykio su autoritariniais režimais ir diktatūromis santykio.

Palyginus bent paviršutiniškai Lietuvos, Lenkijos ir Vokietijos kultūrinės atmintis, būtų galima konstatuoti, kad iš diktatūrų patyrimo daugiausia pasimokė Vokietija. Tuo tarpu Lietuvos ir Lenkijos atminties kultūros rodo dar neapibrėžtą visuomenių santykį su autoritariniais režimais. Lenkijoje, nors šiuo metu ir nustumta į antrą planą, kultūrinėje atmintyje ir toliau didelį poveikį visuomenei daro J. Pilsudskio asmenybė, Lietuvoje paminklai statomi ir teikiami apdovanojimai 1926 metų perversmo, įtvirtinusio Lietuvoje autoritarinį Smetonos režimą, tegul ir simboliniam vadovui Povilui Plechavičiui ir aukščiausiu lygiu smerkiant sovietinę Lietuvos okupaciją raginama visuomenę neužmiršti jėgos panaudojimo prijungiant Klaipėdos kraštą. Nors šioje vietoje, kalbant apie išmoktas autoritarizmo pamokas Lietuvoje, galima pastebėti, kad autoritarinio režimo tarpukario Lietuvoje simbolis Antanas Smetona, priešingai tarpukario Latvijos ir Estijos bei Lenkijos vadovams, yra vertinamas labai kontroversiškai ir kultūrinėje atmintyje svarbesnio vaidmens nevaidina. Tačiau tokie tariami Lietuvos naudai pastebėjimai yra daugiau atsitiktinumas, toli gražu nerodantis kokybinio Lietuvos kultūrinės atminties skirtumo nuo čia išvardytų šalių. Taigi kultūrinės atminties prasme Lietuva yra pakankamai unikali šalis, sugebėjusi iki pat XX a. pabaigos naujai perinterpretuodama Vytauto Didžiojo vaidmenį, taip ir neatrasti naujų herojų iš artimesnės praeities.

Lenkiją ir Lietuvą, kaip, beje, ir kitas Baltijos valstybes, sieja kritiškas požiūris į stalinistinę diktatūrą. Tačiau ir šioje vietoje būtų klaidinga ieškoti išmoktų diktatūros pamokų. Bandant surasti santykį su šiuo istorijos laikotarpiu ieškoma visų pirma kaltų išorėje, smerkiamas okupantas, kartu toks santykis su praeitimi tik stiprina Baltijos šalių ir

Lenkijos visuomenėse aukų kompleksą, tačiau nė trupučio neprisideda prie demokratijos, kaip autoritarizmo antipodo, stiprinimo pirmiau išvardytose visuomenėse. Kritiškas santykis šiuo atveju su stalinizmu tik atskleidžia atminties kultūrų pagrindinį segmentą – etninį nacionalizmą. Reikalavimai uždrausti sovietinę simboliką yra visų pirma susiję su siekiu pasiekti pergalę prieš budelius, norint atsisteisti už jų sukeltas skriaudas. Debatai dėl Jedvabnės Lenkijoje, 1941 m. birželio sukilimo vertinimo Lietuvoje parodė aukomis save įsivaizduojančių tautų siekį tapti istorinės tiesos monopolistėmis, bet nenorą pripažinti, kad įsivaizduojamos aukos galėjo kai kuriais atvejais atsidurti ir budelių vietoje. Iš esmės etninio nacionalizmo dominavimas šiame regione tapo pagrindine kliūtimi tarptautiniam tremtinių centrui steigti. Jo steigimas yra neįmanomas, kol tremtinių patirtos skriaudos vertinamos tik per jų tautinės priklausomybės prizmę.

Etninis nacionalizmas turi tiesioginių sąsajų su diktatūromis ar autoritariniais režimais. Siekimas sukurti vienos tautos valstybę lėmė kitų tautų diskriminaciją, kuri buvo tuo stipresnė, kuo režimai buvo labai autoritariškesni. Dėl to vertinant išmoktas autoritarizmo pamokas būtina atsižvelgti ir į tarptautinių santykių aspektą tiek šio regiono valstybių XXI amžiaus praktikoje, tiek kultūrinėje atmintyje. Tačiau tol, kol rinkiminėse kampanijose skamba šūkiei išnaudoti istorinį šansą ir laimėti rinkimus Vilniaus rajone ar naudojami dokumentiniai kadrai apie lietuvių tankų įvažiavimą į Vilnių 1939 metais, negalima teigti, kad mes kažko pasimokėme iš autoritarinių režimų ir diktatūrų patirties.

Lenkija su Lietuva ir Vokietija pagal kultūrinės atminties tipus gerokai skiriasi viena nuo kitos. Dėmesio fokusavimas į herojinę istoriją (Lietuvos ir Lenkijos atvejais), kaip ir istorijos amnezijos ir dėmesio koncentravimo tik į tautos kaltės jausmą ar pasipriešinimą nacių režimui Antrojo pasaulinio karo metu (Vokietijos pavyzdys) parodė tokios kultūrinės atminties formavimo kelių neperspektyvumą. Niekas lig šiol dar nesiryžo rimčiau sukritikuoti šiaurės Europos kultūrinės atminties formavimo strategijos. Šiandieninė Skandinavijos šalių vienybė pagrįsta kultūrinio bendrumo akcentavimu laikytina geru kultūrinės atminties, kaip regiono šalis vienijančios ideologijos, formavimo pavyzdžiu.

Nekonfrontacinės, tačiau į įvairius interesus atsižvelgiančios, kartu ir demokratinės kultūrinės atminties formavimo kelias taip pat yra vienas iš būdų pilietinei visuomenei kurti. Analizuojant situaciją regione, visų pirma Lietuvoje ir Lenkijoje, dar neatrodo, kad šios Vidurio Rytų Europos visuomenės būtų išmokusios XX amžiaus istorijos pamokas ir pasirengusios naujiems iššūkiams.

J. V. Paleckis. Pradėsime diskusiją. Trumpi pasisakymai, klausimai ir glausti atsakymai.

D. Kirvelis (Vilniaus universiteto Gamtos mokslų fakulteto Biochemijos ir biofizikos katedros doc. dr., LSDP Prezidiumo narys). Klausimas prof. B. Faulenbachui. Trumpai palyginkite Austrijos ir Vokietijos pokyčius po Pirmojo pasaulinio karo. Man atrodo, kad Austrijos kelias buvo kiek kitoks nei Vokietijos.

V. P. Andriukaitis. Noriu paklausti visų pranešėjų. Ar Jums neatrodo, kad toks tipinis viso XX amžiaus reiškinys, apėmęs didelę teritoriją pradedant nuo Pirėnų pusiasalio iki Rusijos, kai tautos ir valstybės išgyvena iš esmės totalitarinį laikotarpį, susijęs su tuo, jog kapitalizmo ir buržuazinių procesų raida šioje žemyno dalyje buvo daug lėtesnė nei Didžiojoje Britanijoje, Beneliukso šalyse, Skandinavijoje?

A. Anušauskas (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido ir rezistencijos tyrimų departamento direktorius, doc. dr.). Norėčiau paklausti svečių, kiek Vokietijos socialdemokratai integravo į savo partiją buvusios Vokietijos Vieningosios socialistų partijos (VVSP) narių, su jų buvusia praeitimi, atmintimi ir visais kitais dalykais, jei tokių duomenų esama.

G. Ilgūnas (Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcijos prie Respublikos Prezidento kanceliarijos direktorius). Kaip padaryti, kad pranešimų mintys pasklistų plačiau negu šioje salėje? Manau, mūsų visuomenėje autoritarizmo ir diktatūros idėjos gana gyvos. Gruodžio 18 d. vyko Lituanistinių tradicijų komisijos organizuota konferencija, skirta Trečiajam Seimui ir gruodžio 17 d. perversmui. Daugumoje pranešimų buvo teigiama, kad valdžia buvo niekam tikusi ir ją reikėjo nuversti. Tai kaip mums padaryti, kad visuomenėje sklistų demokratijos idėjos?

L. Truska. Noriu papildyti Gedimino Ilgūno klausimą. Pasižiūrėkite, kaip vidurinės mokyklos istorijos vadovėliuose traktuojamas 1926 metų perversmas, kaip traktuojamas kairiųjų Smetonos valdymas.

L. Gadeikis (žurnalo „Veidas“ redaktorius). Turiu klausimą ir kontrargumentą ponui Nikžentaičiui. Dėl skandinaviško santarvės modelio ir Tautų pavasario. Suabejojau vienu skirtumu: Skandinavijos šalis savo tarpusavio jėgos santykio klausimą jau išsprendė prieš keletą amžių ir jos dabar yra daugmaž lygiavertės. O šitame regione atskiros valstybės labai skirtingo dydžio ir dėl to jos gana nepatikliai žiūri viena į kitą. Tai gi ar įmanoma tikėtis tokio paralelinio tarpusavio pasitikėjimo?

J. V. Paleckis. Labai ačiū, prašysime visų pranešėjų atsakyti.

K. T. Toeplitzas. Nedaug ką turiu pasakyti, tiesioginių klausimų negavau. Tai buvo totalitarinių, autoritarinių sistemų sąsajos, todėl jos yra skirtingos. Manau, mūsų regione (turiu omenyje Vidurio Europą) autoritariniai režimai buvo kuriami tam tikro atsilikimo pagrindu, pavyzdžiui, ūkio plėtra nebuvo pakankama, visuomenės buvo konservatyvios, todėl totalitariniai šūkliai intensyviai veikė, ir tai, kas vyksta dabar, yra panašu į buvusius procesus. Ultradėšiniai skleidžia jau girdėtas idėjas, kurios patrauklios nelabai išsilavinusiems žmonėms. Norėčiau pastebėti, kad yra ryšys tarp įvairių diktatūrų – autoritarinių ir vyriausybių bei tokio neišsivystymo ar menko visuomenės išsivystymo lygmens. Kita

vertus, ir ekonomine, ir kultūrine prasme nepakankama plėtra gali ir padėti griauti totalitarinius režimus.

B. Faulenbachas. Dėl Austrijos ir Vokietijos pokyčių po Pirmojo pasaulinio karo palyginimo. Tai labai plati tema, demokratijos Vokietijoje ir Austrijoje skirtingos. Iš tikrųjų, Austrija ketino prisijungti prie Vokietijos ir labai nuliūdo, negalėdama to padaryti XX amžiaus pirmojoje pusėje. Ir socialdemokratų kai kurie lyderiai, ir krikščionys to labai siekė. Valdantieji, t. y. Katalikų partija, stengėsi sukurti ir įtvirtinti autoritarinę sistemą, ir ketvirtajame dešimtmetyje ji buvo sukurta, net buvo įsteigta visuomeninė karinė organizacija heimveras, savo veiklos gairėmis labai artima valdančiajai klerikalinei fašistinei Katalikų partijai.

Taigi Socialdemokratų partija Austrijoje neteko įtakos ir iki ketvirtojo dešimtmečio pradžios atsirado nauja autoritarinė sistema, Austrijoje ji kaip tik ir įsitvirtino. Taigi Austrijos sistemą galima būtų lyginti su Rytų Europos autoritarine sistema. Specifika buvo ta, kad karinė organizacija veikė ir Austrijos politikoje vaidino svarbų vaidmenį.

Antra, Socialdemokratų partija ir istorinė atmintis. Socialdemokratai turi savo tradicijas ir jos skiriasi nuo pagrindinių Vokietijos istorijoje egzistavusių sąjungų. Nacionalsocialistinė diktatūra ir holokaustas Vokietijos istorijoje labai ryškūs, ir šį kartą į istoriją bandoma integruoti visus aspektus. Vokietijos socialdemokratai iš tikrųjų stengėsi sukurti naują demokratiją. Naują ta prasme, kad reikėjo nugalėti priešus, tiksliau, prisijungti buvusius priešus, vadinasi, buvo siekiama pritraukti kitaip mąstančių žmonių.

Pora žodžių apie totalitarinę, autoritarinę sistemą ir visuomenes. Manau, negalima sakyti, kad totalitarinės sistemos nori pakeisti visuomenę visur vienodai. Nacionalistinės sistemos nepanaikino kapitalistinių santykių, jie buvo kiek pakeisti, ir galima sakyti, jog įvairiose valstybėse deriniai buvo skirtingi. Štai Vokietijos diktatūra – modernizmo apraiškų, tradicijų, vadinamojo reakcingo šiuolaikiškumo derinys. Iš tikrųjų atsakyti į šį klausimą yra labai sunku.

H. Kuhne. Dėl klausimo, kaip buvusios Vokietijos Demokratinės Respublikos Vieningosios socialistų partijos (VVSP) nariai dabar dalyvauja politiniame gyvenime.

Vokietijos socialdemokratų partija priėmė sprendimą nepriimti buvusių VVSP narių, tačiau kai kuriems buvo padaryta išimtis. Pasakysiu taip: atvirumo nebuvo. Nors niekas niekada dėl to nebalsavo, tačiau tie, kurie priima sprendimus Socialdemokratų partijoje, mano, jog geriau būtų buvę, jei būtume priėmę sprendimą neleisti aukštus postus turėjusiems Rytų Vokietijoje žmonėms, pažeidinėjusiems žmonių teises, įsitvirtinti ir keisti savo pažiūras. Tuos, kas vadovavo vietos fabrikams, dirbo pramonėje, žemės ūkyje, gal buvo galima priimti. Nors iš esmės buvusiems VVSP nariams buvo sakoma „ne“, bet yra daug žmonių, manančių, kad reikėjo daryti kiek kitaip. Šiandieninė Vokietijos Demokratinio socializmo partija kilusi iš anos partijos, ji reformavosi, bet ir tęsia tam tikras tradicijas.

Vokietijos žemėse vietos krikščionys demokratai, socialdemokratai ir Demokratinio socializmo partija bendrauja, ir tikrai yra įvairių koalicijų pavyzdžių, bet nesu to reiškinio ekspertas. Žinau tik tai, kad buvusios Rytų Vokietijos teritorijoje socialdemokratai ir Demokratinio socializmo partija kai kuriose žemėse dirbo sėkmingai. Pavyzdžiui, Berlyne vėl sudaryta „raudona“ – „raudona“, kaip mes sakome, koalicija.

J. Pinioras. Trumpa pastaba dėl klausimo apie totalitarinius režimus: manau, labai sunku tai tiksliai moksliskai įvertinti. Žinoma, yra skirtumas tarp totalitarinės ir autoritarinės valstybės. XX amžiuje Europos totalitarizmas buvo unikaliu pavidalu nacių Vokietijoje ir Sovietų Sąjungoje. Tai kitokio pobūdžio diktatūros, savaime suprantama, tokie dalykai susiję su kapitalizmo ir ūkio raida apskritai. Bet pagrindinis veiksnys, kuriuo remiantis būtų galima išskirti skirtingus politinės sistemos režimus, yra tautiškumas. Ankstesnės valstybės – Šventoji Romos imperija, Habsburgų imperija, Rusijos imperija – kūrėsi pagal Senosios Romos imperijos modelį. Po Pirmojo pasaulinio karo ėmėsi kurtis valstybės tautiškumo pagrindu, ir fašizmas iš tikrųjų buvo susijęs su tautine valstybingumo raida. Italijoje ir Vokietijoje atsirado naujas elitas. Lenkijoje toks elitas susiformavo prieš autoritarinės valstybės sukūrimą. Pilsudskis vykdė karinį perversmą, ir tai buvo daroma tam, kad demokratinės partijos nelaimėtų rinkimų. Rinkimuose dalyvavusios nacionalistinės demokratinės partijos ruošėsi imti valdžią parlamentiniu keliu, ir, pavyzdžiui, Mussolinis atėjo į valdžią anksčiau, kad tik tos partijos neištvirtintų demokratinį būdą. Teisingai pasakė ponas Toeplitzas, kad karinį režimą Lenkijoje rėmė vadinamoji „pilsudskininkų“ partija, neturėjusi įtakos parlamente, taigi ir Lenkijoje, pavyzdžiui, partijos, neturėjusios didelės atramos demokratinuose rinkimuose, rėmė karinį perversmą. Tačiau yra pavyzdžių, įrodančių, kad demokratinės, įtakingos partijos dėjo pastangas užkirsti kelią fašistiniams ir nacionalistiniams judėjimams ateiti į valdžią.

A. Nikžentaitis. Dėl L. Gadeikio pastabos dėl skandinaviško modelio. Pastaba yra teisinga, Skandinavijos situacija buvo kiek kitokia. Tad jeigu bandome lyginti šį regioną su Skandinavija, lyginkime jį su XIX amžiaus vidurio Skandinavija. Turint omenyje tai, kas vyko XIX amžiaus viduryje ir kas vysta dabar Šiaurės regione, galima pasakyti, kad išeities taškas trečiajai kultūrinės atminties strategijai formuoti Lietuvoje ir šitam regione yra daug geresnis. Pagaliau žengėme pirmuosius žingsnius bendraudami su lenkais, taip pat su kitomis mažesnėmis šalimis. Jau turime galvoti apie Europos Sąjungos rytų kaimynus, nebandykime tankais, kurių neturime, vežti demokratijos į kitas šalis, bet mėginkime kurti tokią intelektualinę aplinką, kad šitos šalys be prievartos galėtų mokytis demokratijos. Pirmiausia kalbu apie mūsų kaimynes Baltarusiją ir Ukrainą.

H. Kuhne. Noriu reaguoti į pono Nikžentaičio mintis. Iš pradžių mes turime skirti istoriją kaip mokslą ir kaip kolektyvinę istorinę atmintį, t. y. du visai skirtingus dalykus, ir kartais, žinoma, tie dalykai veikia vienas kitą, tik ne tuo pačiu metu. Istorinė kolektyvinė atmintis kartais gali būti veikiamą politinių interesų, ir tie, kurie nori pasirodyti kažkokių interesų gynėjai, gali tuo labai pasinaudoti. Šiuolaikinė valstybė neabejotinai turi remtis istorine atmintimi, bet aš visiškai sutinku ir su tuo, kad istorinė atmintis yra selektyvi. Tačiau istorija kaip mokslas apskritai neturėtų būti selektyvi.

Kalbėdamas apie Vokietiją norėčiau papildyti pono Nikžentaičio išsakytas mintis.

Prieš Antrąjį pasaulinį karą Vokietijoje buvo teigiama, kad nėra kolektyvinės kaltės, yra tik kolektyvinė atsakomybė. Pavyzdžiui, aš gimiau 1949 metais ir kaltės kategorijos man negalima pritaikyti, galvojant apie Antrąjį pasaulinį karą. Bet, žinoma, vokiečiai visada turi prisiminti tai, kas atsitiko, ir užtikrinti, kad tai niekada nepasikartotų. Vokiečiai dabar labai gerai suvokia ir apie tai viešai diskutuoja – leidžiamos knygos, statomi

filmai. Eiliniai vokiečiai irgi nukentėjo nuo sąjungininkų bombardavimų, kaip mes gerai tai žinome. Tačiau nemanau, kad kolektyvinėje vokiečių atmintyje šitie dalykai yra patys svarbiausi. Šiandien daugumai VFR piliečių neabejotinai šiandien netrūksta to suvokimo, kad būtent vokiečiai išžudė milijonus žmonių Europoje.

Pažvelkime į paprastus dalykus, tarkim, pasaulio futbolo čempionatą, kur vokiečiai pirmą kartą po karo mojavo nacionalinėmis vėliavomis. Noriu jus patikinti, nacionalizmo ten nebuvo nė kvapo – visi džiaugėsi Vokietija apskritai, visi buvo su tautinėmis valstybių vėliavomis.

Idomu, o gal vertėtų pagalvoti apie tai, ar vokiečiams būdinga kolektyvinė istorinė atmintis. Manau, kad amnezija Vokietijoje buvo 1945–1965 m., nes niekas nenorėjo apie tai kalbėti. Per nacistinį laikotarpį apie tai nebuvo kalbama, ir tik prasidėjus Aušvico bylai, buvo atkreiptas dėmesys į tai, kas atsitiko. Kaip tik tada tai buvo įrašyta į kolektyvinę atmintį, ir valstybės institucijos paprašė šią situaciją įvertinti politiškai, pateikti tuos vertinimus laikraščiuose. Galiausiai šalies prezidentas krikščionis demokratas gegužės 8-ąją pavadino ne tik karinio pralaimėjimo, bet ir laimėjimo diena, nes būtent taip atsirado mūsų dabartinis valstybingumas.

Taigi vokiečiai istorikai, mokslininkai labai gerai supranta, kad egzistuoja kolektyvinis mitas, kuris kadaise buvo labai plačiai pasklidęs, kad juodosiomis uniformomis buvo apsirengę blogieji esesininkai, o tie gerieji – tai Vermachto vokiečiai. Net nereikėtų brėžti tokių ryškių linijų. Mitas turi būti išsklaidytas, negalima sakyti, kad Vermachtas – visiškai geručiai ir švaručiai, juk Vermachtas iš tikrųjų gynė Vokietiją ir ne tik esesininkai darė bloguosius darbus. Tai nustatė mokslininkai, tai įrežta į politikų sąmonę. Ir, beje, ponas Truska tą patį pasakė apie Lietuvą: kai visuomenė netenka gebėjimo plėtotis taip, kad priešpriešintų save kokioms nors diktatorinėms jėgoms, tada ji negali lygiai ir gražiai plėtotis. Nieko nepadarysi, tada visuomenė pagaliau pasuka tokiu keliu, kurį mes šiandien nagrinėjame, t. y. režimų keliu. Manau, tai tokia bendra išvada, kurią galima šiandien daryti.

Ar kažko pasimokėme? Mes dabar moko mės: Vokietijos politinėje darbotvarkėje yra kolektyvinės atsakomybės idėja. Man atrodo, reikia aiškiai skirti, kas vysta per rinkimus: pavyzdžiui, rytų vokiečiai mažiau sieja save su politinės demokratijos principais ir iš dalies yra kiek ksenofobiškai nusiteikę. Psichologai, sociologai teigia, kad tai susiję su tuo, kad jie kurį laiką gyveno uždaroje visuomenėje Rytų Vokietijoje, kur komunistiniam režimui užsieniečiai buvo nepriimtini. Paradoksaliai, bet nedidelis užsieniečių procentas Rytų Vokietijoje susilaukia aukšto ksenofobijos lygio. Tai toks neproporcingas dalykas.

Vakarų Vokietijoje yra kiek kitaip. Jos patirtis geresnė, nes gyvenimas buvo kiek kitoks. Pone Nikžentaiti, paminėjote dujotiekio klausimą. Sutinku, Lietuvos, Lenkijos, Estijos ir Latvijos interesai turi būti ginami, nes iš tikrųjų tai yra ir Europos Sąjungos interesai. Istorikai neturėtumėme sumenkinti ir stalinizmo režimo.

J. V. Paleckis. Atsakydamas į G. Ilgūno klausimą, ką daryti, kad plačiau pasklistų čia išsakytos mintys, įvairesnis požiūris į mūsų praeitį, turiu pastebėti, kad tai pirmiausia priklauso nuo mūsų pačių. Manau, konferencijos idėjos, pranešimai ir diskusija tikrai pasieks platesnę auditoriją. Ačiū visiems dalyviams ir pranešėjams.

Antroji dalis

Apskritasis stalas

„Ko Europos visuomenės pasimokė iš autoritarinių režimų ir diktatūrų?“

Moderatorius profesorius **Alfredas Bumblauskas**,
VU Istorijos fakulteto prodekanas

A. Bumblauskas. Ko Europos visuomenės pasimokė iš autoritarinių režimų ir diktatūrų?

Apibendrinamas pirmąją konferencijos dalį, teigiu, kad kol kas visi pasakė, jog mažai pasimokyta. Tai nuskambėjo pono Toeplitzo pranešime – lenkai nepasimokė. Dar pridurčiau, kad 1999 m. gruodžio 31 d. viename paskutiniųjų savo interviu didysis lenkų intelektualas J. Giedroycas teigė, kad Lenkiją valdo dvi urnos – Romanas Dmowski ir Jozefas Pilsudskis. Iš tikrųjų Lenkija yra ta šalis, kuri atrodo teikianti vilčių kaip didžiausia šio regiono šalis, tačiau ji irgi turi didelių bėdų dėl istorinės praeities.

Alvydas Nikžentaitis pateikė istorinės atminties kultūros tipologiją, kurioje viltis siejo su Skandinavijos šalimis. Driščiau manyti, kad Vokietijoje to nėra. Man regis, vokiečiai vis dar ieško demokratinio modelio. Tai tokia trumpa mano išanga.

Ar iš tikrųjų mes nieko nepasimokėme? Jeigu ne, tai kur tos teikiamos viltys? Jei taip, ką daryti? Siūlau pasisakyti Europos Parlamento nariui ponui Helmutui Kuhne.

H. Kuhne. Jozefas Pinioras ir aš dėkojame institutui ir Justui Paleckiui už iniciatyvą organizuojant šią konferenciją. Kodėl EP politinė grupė – Europos Socialistų partija – taip suinteresuota aptarti šiuos ir kitus klausimus? Kodėl istorija yra svarbi?

Dabar nuolat diskutuojama, kaip bendri istorijos bruožai mus jungia, ir tomis diskusijomis siekiama apibūdinti europietišką identitetą. Nesu istorikas mokslininkas, bet savęs klausiu, ar šių bruožų atskleidimas kitoje nei akademiniai darbai erdvėje formuoja šį identitetą.

Socialinių ir etninių bendrijų kolektyvinė istorinė atmintis yra kas kita, nes ji veikia skirtingai, t. y. selektyviai. Kolektyvinę istorinę atmintį kartais veikia ir (ar) ja piktnaudžiauja stiprūs politiniai interesai tokių žmonių, kurie nori pasirodyti „tikraisiais“ vadinamųjų nacionalinių interesų gynėjais. Tokio pobūdžio „istorinę politiką“ matome visos šiuolaikinio nacionalizmo eros metu. Istoriniai faktai labai dažnai tampa „istorinės politikos“ auka.

Kokias išvadas padarė mano šalis, Vokietija, pradėjusi Antrąją pasaulinį karą, patyrusi nacių valdymą, kai tikslingai buvo žudomi milijonai žydų, kai daugelis žmonių, gyvenusių į Rytus nuo Vokietijos, buvo laikomi menkesniais, geriausiai atveju tinkamais vergauti, kai jie buvo verčiami dirbti prievartinį darbą?

Sąjungininkai, laimėję Antrąjį pasaulinį karą, nesakė, kad vokiečiai kolektyviai yra „kalti“ už tai, ką padarė naciai. Kolektyvinės „kaltės“ niekada neprisiėmė ir tie, kurie patys tapo nacių aukomis ir kovojo su jais. Tačiau yra bendras supratimas, kurio nepriima tik neonaciai, kad Vokietija kaip valstybė ir vokiečiai turi kolektyvinę „atsakomybę“ neleisti, kad tokie dalykai pasikartotų.

Istatymas draudžia politinių grupių ir partijų, siekiančių ryšio su nacių partija, veiklą. Pavyzdžiui, šiuo metu vyksta diskusija apie galimybę uždrausti Nacionaldemokratų partiją (NPD), nes ji vis atviriau bando propaguoti istorinius nacių sistemos elementus. Draudžiama tiek rodyti, tiek ir pardavinėti nacių simbolius. Kartais to reiškinio sukeliama padariniai pasiekia ir kitas Europos šalis: gal prieš dvejus metus gavau piktą elektroninį Danijos piliečio laišką. Jis didžiavosi, kad, remiantis jo šalies teise, Danijos kompanijos gali pardavinėti svastikas ir nacių vėliavas. Tačiau tas Danijos pilietis, apsigyvenęs Berlyne, kartu piktinosi vokiečių elgesiu. Mat Berlyno priemiestyje susirinko jų neonacių grupė, jo vaikai bėgiojo su Danijoje pirktais nacių simboliais, o neapsikentę praeiviai juos tramdė ir barė.

Mes sukūrėme vadinamąją politinio lavinimo („Politische Bildung“) sistemą, ne tik suteikiančią žmonėms imunitetą nuo nacių ideologijos, bet svarbiausia, leidžiančią naudotis savo demokratinėmis teisėmis. Mokymas prasideda mokyklose, organizuojami ir suaugusiųjų kursai. Anksčiau profesionaliai dirbau suaugusiųjų lavinimo srityje ir turiu pažymėti, kad neonacių pasiūlymai vilioja tik nedidelę grupelę vokiečių. Ypač Vokietijos visuomeninės televizijos stotys daug programų laiko skiria istorinei dokumentikai ir pusiau dokumentikai apie nacių laikotarpį.

Savotiška vokiečių visuomenės amnezija vyravo nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos iki beveik 1965 metų, kai niekas nenorėjo kalbėti apie tai, kas įvyko. Viskas pasikeitė po pirmojo Aušvico teismo. Pradedant šešiasdešimtųjų metų viduriu Vokietija sukūrė oficialią ir pusiau oficialią kultūrą, menančią nacių valdymo žiaurumus. Įteisintos oficialios atminimo dienos, tokios kaip sinagogų sudeginimo diena, Aušvico išvadavimo ir Vokietijos kapituliacijos diena, kurią buvęs Vokietijos Federacinės Respublikos prezidentas krikščionis demokratas pavadino ne tik karinio sutriuškinimo, bet ir „išvadavimo diena“. Organizuojamos parodos, skirtos nacių valdymo laikotarpiui, kai kurios jų sukelia kontroversišką reakciją. Pavyzdžiui, istorijos moksle neabejotinu faktu laikoma tai, kad Vokietijos kariuomenė nebuvo tokia „švari“, kaip ji atrodo dalies vokiečių įsivaizdavime, jos veiksmai neretai sutapdavo su SS ir „Einsatzgruppen“ (ypatingos užduoties būriai) naikinamosiomis akcijomis. Vokiečių generolai žinojo apie žudynes, kariuomenė jose aktyviai dalyvavo. Nuotraukomis iliustruota paroda buvo eksponuojama daugelyje Vokietijos miestų ir tai ne tik sukėlė neonacių grupių iniršį, bet ir paviešino faktus, kurie iki tol buvo žinomi tik profesionaliems istorikams. Taip buvo sunaikintas nepagrįstas mitas.

Vokiečių istorijos mokslas daug prisidėjo prie mitų griovimo ir atskleidė priežastis, padėjusias naciams gauti valdžią, ir tai, ką jie darė būdami valdžioje. Pavyzdžiui, tuometė visuomenė ir politinė sistema su demokratine konstitucija buvo per silpnos, kad sukurtų pasipriešinimo jėgą, kuri neleistų naciams ateiti į valdžią. Istorijos mokslas paviešino nepapasakotas istorijas apie kasdienį rezistentų heroizmą – apie paprastus žmones, slėpusius žydų šeimas ir žinojusius, kad tai jiems gali kainuoti gyvybę. Devintojo dešimtmečio

pabaigoje moksliniai debatai pasiekė platesnę auditoriją, kai buvo atmesti bandymai sumenkinti nacių valdymo žiaurumus, teigiant, kad jie buvo tik atsakomoji reakcija į bolševikų užgrobusių valdžią Rusijoje, veiksmus. Empirinių faktų pagrindu tokius mėginimus atmetė dauguma profesionalių istorikų.

Mano šalyje toli gražu ne viskas yra idealu, gali kilti ir naujų pavojų demokratijai. Galėčiau paminėti piktnaudžiavimą žiniasklaidos jėga, panieką politinėms partijoms ar ksenofobiją. Bet vienas dalykas yra tikras: istoriniai praeities mitai, kurie padėjo naciams ateiti į valdžią ir kurie parodo jus ne tokius blogus, kokie jie buvo, patraukia tik labai nedidelę Vokietijos visuomenės dalį. Idomu tai, kad apklausos atskleidė, jog buvusioje Vokietijos Demokratinėje Respublikoje mažiau žmonių tapatina save su demokratine sistema nei Vakaruose, o ksenofobija tame regione yra didesnė, nors buvusioje VDR gyvena labai nedaug užsieniečių. Matyt, tai lėmė du dalykai: santykinė sėkmė prisimenant nacių erą Vakarų Vokietijoje, ir istorinė našta, veikiama nuobodžios oficialios antinacinės propagandos VDR, po kuria slėpėsi senieji šablonai.

Į klausimą, ar vokiečiai priima „herojišką“ pasakojimą apie Antrąjį pasaulinį karą ir nacių valdymą, kartais vaizduojantį juos aukomis, galima atsakyti neabejotinai „ne“. Tiesa, kad pastaraisiais metais istoriniai tyrimai, literatūra ir televizijos filmai Vokietijoje taip pat („taip pat“ čia labai svarbu) iškėlė faktų apie tai, kaip sąjungininkai bombardavo Vokietijos miestus, apie pabėgėlių iš Rytų Prūsijos vargus ar Sovietų povandeninių laivų skandinamus pabėgėlių laivus. Visa tai tik papildo bendrą paveikslą, ir išskyrus neonacius, kalbančius apie „bombardavimo holokaustą“, nei tyrėjai, nei plačioji Vokietijos visuomenė neapverčia visko aukštyn kojomis. Apskritai priimta manyti, kad žuvusieji Drezdene buvo paskutinės Hitlerio karo aukos.

Kalbėdamas Antrojo pasaulinio karo pabaigos 60-ųjų metų proga J. Szajeris, pagrindinis Vengrijos FIDESZ partijos ideologas ir EPP politinės grupės, didžiausios Europos Parlamente, viceprezidentas, nepaminėjo nacių, kurie pradėjo šį karą. Jis kalbėjo tik apie komunizmą, minėdamas išpuolius prieš šiandienos politinius vidaus oponentus. Galop jis pasakė, kad Antrasis pasaulinis karas pasibaigė tik žlugus komunistiniams režimams Europoje. Jo nuomone, tik komunizmas pradėjo Antrąjį pasaulinį karą ir buvo kariaujama su komunizmu. Sunku tada paaikškinti, kodėl tame kare amerikiečiai ir anglai stojo į bendrą sąjungą su komunistais. Leiskite pridurti, kad tie, kurie tiki, jog Antrajame pasauliniame kare buvo kariaujama su komunizmu, atsiduria pavojingoje kaimynystėje: Heinrichas Himleris, pagrindinis Hitlerio budelis, puoselėjo idėją įtikinti britus prisijungti prie Vokietijos nacių kovai su Raudonąja armija ir taip sutriuškinti Sovietų Sąjungą.

Buvau apstulbęs, kai prieš porą metų „Euronews“ programoje išgirdau interviu su buvusiu vienos iš dviejų Latvijos „Waffen-SS“ divizijų kariu, pareiškusiu, kad dėl to neturi jokių sunkumų. Jo nuomone, tai buvo teisėta nacionalinio pasipriešinimo prieš Sovietų Sąjungą forma.

Kiekvienas Europos Parlamento narys gavo elektroninį Latvijos atstovo Europos Parlamente laišką, smerkiantį buvusių Latvijos „Waffen-SS“ narių mitingo kritiką. Laiške teigiama, kad šiuo mitingu Rusija siekė diskredituoti Latviją. Visiškai nebuvo paminėta „Waffen-SS“, tik bendrai užsiminta apie „Vokietijos karines pajėgas“ – lyg po

Antrojo pasaulinio karo sąjungininkai nebūtų paskelbę „Waffen-SS“ nusikalstama organizacija. Kolegos latvio elektroniniame laiške pripažįstama, kad „nemažai latvių savanoriškai stojo į Vokietijos karines pajėgas, kad galėtų kovoti prieš bolševizmą“. Toliau sakoma: „Didžioji dauguma latvių karių buvo mobilizuoti jėga“.

Apie tai užklačiau Karinės istorijos tyrimo centro Potsdame (jis turi visus įmanomus dokumentus). Man buvo patvirtinta, kad 15-oji ir 19-oji „Waffen-SS“ divizijos – latviškosios – yra pažymėtos kaip savanoriškos pajėgos, viena jų – 15-oji – pradėjo veiklą kaip savanorių brigada.

Kokia prasmė menkinti savanorišką apsisprendimą, painioti terminologiją ar vengti minėti „Waffen-SS“ kaip nusikalstamą organizaciją? 2006 metų gegužę lankiausi Rygos nacionaliniame muziejuje, kuris skirtas okupacijos periodui. Suprantu, kad dauguma eksponatų yra susiję su sovietų okupacija, nes ji truko daug ilgiau. Labai įdomu, kad Rezistencijos skyriuje aptikau tekstą apie Vokietijos okupacijos laikotarpį. O koks rezistencijos prieš nacių okupaciją aprašymas? Pagalba šeimoms, kurių nariai nukentėjo nuo sovietų okupacijos.

Europos Parlamento Užsienio reikalų komitete gerai žinomas Lietuvos politikas bandė supažindinti su sąvokomis „nacių režimas“ ir „sovietų tironija“. Tai buvo daugiau nei žodžiai. Tai buvo palyginimas, sumenkinęs tai, ką naciai padarė daugelyje Europos šalių, taip pat ir Lietuvoje, palyginti su stalinizmo nusikaltimais.

Mūsų partija, Europos socialistai, turėjo suspenduoti slovakų partijos SMER, kuri priklauso Europos Socialistų partijai (PES), narystę, nes SMER partija dalyvauja vyriausybėje koalicijoje su kraštutiniiais dešiniaisiais. Pastarieji diskriminuoja vengrų mažumą Slovakijoje, vadindami juos „Europos gėda“, ir propaguoja romų sterilizaciją.

2007 m. sausio 25 d. Vokietijos savaitraštis „Die Zeit“ citavo lenkų istoriką J. Szackį: „Konkrečiai tik Lenkijoje ir Vengrijoje egzistuoja tendencija restauruoti vertybių pasaulį kaip galima išsamiau, padaryti jį tokį, koks jis buvo prieš įvedant socialistinę sistemą“. „Die Zeit“ duoda aprašymą, į kokias vertybes orientuojamasi: autoritariniai, antisemitiškai nusiteikę politikai, mojuojantys nacionalistine vėliava ir žiūrintys į politinį oponentą kaip į priešą, kurį reikia sunaikinti.

Palieku jums patiems spręsti, ar jūsų šalyje egzistuoja tendencijos piktnaudžiauti istorine atmintimi. Galiu pridurti, kad tokie dalykai yra tiesiogiai nukreipti prieš fundamentalias europinės integracijos idėjas.

Socialdemokratai per visą savo istoriją niekada nežiūrėjo pro pirštus į žmogaus teisių pažeidimus. Mes buvome stalinistų, kurie mummyse matė pikčiausius savo priešus, lygiai taip kaip ir fašistai, aukos.

Europinė integracija – tai, mūsų nuomone, geriausias sprendimas nacionalistinėms, autoritarinėms ir totalitarinėms ideologijoms bei socialinei nelygybei panaikinti. Visi – lenkai, lietuviai ir vokiečiai – galėsime geriau gyventi Europos Sąjungoje, pripažindami nacionalines savo tapatybes. Europos Parlamento socialistų frakcija pasisako ir prieš globalinių jėgų dominavimą pasaulyje, kuriame vyrautų JAV ir Kinija.

A. Bumblauskas. Tiesa, kad istorinės amnezijos koncepcija tinka ankstesniam Vokietijos periodui. Ką tik gerbiamas ponas Kuhne pastebėjo, kad Vokietija bent jau 8–

9 dešimtmetyje rimtai pajudėjo šiek tiek kitos atminties formos kūrimo linkme. Tačiau manau, kad yra apie ką diskutuoti. Ar visada Vokietijos demokratinė istorinė kultūra suvokia Rytų Europos kai kurių visuomenės sluoksnių nuogaštavimus, kad stalinizmas yra per mažai įvertintas? Suteikiu žodį ponui Piniorui.

J. Pinioras. Mes, dirbantys Europos Parlamente, esame politinių debatų apie istorijos reikšmę ir demokratinę Europos politiką centre. Europos Parlamento Socialistų frakciją surengti ši seminarą paskatino diskusijos, kilusios minint Antrojo pasaulinio karo pabaigą. Mūsų politinė grupė iškėlė tas diskusijas į Europos Parlamento lygį. Praėjus metams po šių diskusijų, Europos Parlamento narys, profesorius M. Giertych, Lenkijos Ministro Pirmininko pavaduotojo tėvas, pasakė garsiąją savo kalbą. Joje jis liaupsino Ispanijos generolą Franką. Mus šokiravo toks požiūris į XX amžiaus istoriją. Kovinga ir konservatyvi dešinioji Europos Parlamento partija sumanė diskusiją, aptariančią XX amžiaus istorijos reikšmę.

Pamenu, kaip mūsų politinės grupės kolega iš Ispanijos pareiškė, kad jį labai stebina toks (jo nuomone, apsėstas) požiūris į XX amžiaus istoriją totalitarinės sovietų sistemos aukų akimis. Jis pasakė, kad kaip demokratas jis buvo Ispanijoje įkalintas: „Aš buvau suimtas 1970-aisiais Ispanijoje, Europoje. Ir tai buvo ne sovietų, o visiškai kitokia totalitarinio pobūdžio sistema“. Žinoma, Europos istorija yra daug sudėtingesnė, nei sakoma dešiniųjų propagandoje.

Šioje diskusijoje noriu iškelti tokią tezę: Vidurio ir Rytų Europos dešinieji savotiškai aiškina istorijos reikšmę: tai, ką jie daro, yra XX amžiaus istorijos iškraipymas, kažkoks XX amžiaus falsifikavimas. Tokios propagandos esmė – trys mitai. Pirmasis mitas yra apie liberalų ir demokratinį Vidurio ir Rytų Europos valstybių pobūdį tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo. Antrasis susijęs su sovietų totalitarizmo viešpatavimu XX amžiaus Europoje. Ir trečiasis – apie antidemokratinį kairiųjų propagandos pobūdį.

Pažvelkime į šių mitų prigimtį. Šiandien sunku įsivaizduoti tą eksperimentinį demokratijos laikotarpį XX a. pradžioje. Tačiau neturėtume akylai tikėti, kad Europai demokratija buvo natūraliai būdinga. Prisiminkime 1918 metų triumfą; jis truko kelerius metus. Šventiškas pokario liberalizmas neilgai gyvavo. Demokratijos vertybės dingo, kai politinė įvairovė grąžino Europą prie pilietinio karo slenksčio. Daugelis šalių greitai tapo antikomunistės, vėliau antidemokratinės. Tai išryškėjo jau 1919 m., kai Vengrijoje buvo numalšinta B. Kuno revoliucija ir įvestas admiralo M. Horčio režimas. 1922 m. Italijoje liberalaus režimo elitas džiugiai sutiko žinią apie fašistinę vyriausybę. Lenkija, apie kurią jau kalbėjome, atsisakė parlamentinio valdymo 1926 m., po kurio sekė hiperinfliacijos ir politinio nestabilumo laikotarpis.

Dėl didžiosios 1929 metų ekonominės depresijos, viena vyriausybė keitė kitą. Ketvirtajame dešimtmetyje išdavystė tapo neišvengiama – niekas nebenorėjo kovoti už liberalias vertybes. Europa atrado kitas politinės sistemos formas, parlamentarizmas nebebuvo efektyvus, jį keitė autoritarizmas.

Tuoju po Pirmojo pasaulinio karo susiformavo aštuonios naujos valstybės ir tik trijose jų – Suomijoje, Čekoslovakijoje ir Airijoje – išliko stabili demokratija. Iš penkiolikos senųjų valstybių pirmajame pokariniame dešimtmetyje dauguma taip pat išliko

demokratinės. Tačiau nė viena iš šių valstybių, sekusių osmanų ar romėnų imperijų tradicijomis, netapo stabilios demokratijos sistemomis (išskyrus Suomiją), o kai kuriose iš jų ėmė stiprėti autoritarinės tendencijos.

Sovietų sistemos raida neturėjo tiesioginės įtakos Europai. Antantės įsikūsimas į Rusijos pilietinį karą buvo nesėkmingas – komunistinis režimas liko gyvuoti. Revoliucija visoje Europoje taip pat netapo tikrove, jos prasiveržimai buvo lengvai numalšinti. Nors neišvengta streikų, sukilimų, kurie Rusijos revoliucijos įtakoje nuvilnijo per Europą 1918–1919 metais nuo šiaurės iki pat pietų, lydimi susirėmimų Vokietijoje ir aršaus pilietinio karo Suomijoje, vienintelė šalis, kurioje bolševikų režimas kurį laiką vyravo, buvo Vengrija. Kaip ir Rusijoje, ten prasidėjo pilietinis karas, tik jo padariniai buvo visiškai kitokie.

1919 metų pradžioje liberalų M. Karolji režimą pakeitė bolševikams simpatizuojantis B. Kunas. Jis nedelsdamas paskelbė apie sovietinės respublikos įkūrimą. Tačiau B. Kunas valdė Budapeštą tik keletą mėnesių. Remiama tarptautinių jėgų, Rumunijos kariuomenė įsiveržė į Vengriją, ir komunistai pabėgo. 1919 metų rudenį žmonės pakluso admiralo M. Horčio regentystei. Jis įvedė teroristinį režimą prieš įtariamus radikalus, tad greitai M. Hortis sulaukė pripažinimo.

Iš pradžių M. Horčio dešiniojo sparno antikomunistinis ir antidemokratinis režimas atrodė tarsi anomalija greta augančios demokratijos, paskutinis Europos federalizmo atodūsis. Bet laikas parodė, kad tai buvo daugiau nei praeities reliktas. Tai buvo ir ateities vizija, kurioje demokratija beveik nebeturėjo vietos tarp dviejų kraštutinumų – fašizmo ir komunizmo.

Naujieji autoritariniai modeliai kėlė iššūkį Wilsono liberalizmo sistemai. Kai kuriose šalyse išrinkti arba perversmo keliu atėję į valdžią prezidentai paprasčiausiai panaikino parlamentus. Taip atsitiko Lietuvoje, Estijoje ir Lenkijoje (maršalas J. Pilsudskis). Europos kairiųjų valdžia labai susilpnėjo skilus socialdemokratams ir komunistams, jie vėliau nebebuvo tokie stiprūs kaip 1918–1919 metais ar prieš kylant Antrajam pasauliniam karui.

Komunistai prieštaravo vadinamajam „buržuaz“ formalizmui parlamentinėje demokratijoje, bet nepajėgė jo sunaikinti. Tačiau reikia paminėti, kad jų mėginimai buvo rimti. Jie nesusilejo su kitomis politinėmis jėgomis ir, dabarties istorijos tyrinėtojo J. Donaldsono žodžiais, tarpukario metais pralaimėjo visas rinkimines kovas.

Atsižvelgiant į tai ir vadovaujantis sveiku protu, komunizmo įžengimą į Europą galima prisiminti tik kaip nesėkmę. 1930-ųjų viduryje visoje Vidurio ir Rytų Europoje (už Skandinavijos ribų) liberalizmas buvo suvaržytas, kairieji buvo sutriuškinti ideologinėse kovose, valdžia buvo dešiniųjų, kuriuos sudarė autoritarinio režimo šalininkai, tradiciniai konservatoriai, technokratai ir, žinoma, radikalaus sparno ekstremistai, rankose.

Nuo 1930 metų tik Prancūzijoje vyko taikus civilinis karas tarp kairiųjų ir dešiniųjų, kol jį užbaigė Vichy. Pilietinis karas trumpam įsižiebė Austrijoje 1934-aisiais, kiek ilgiau jis truko Ispanijoje prieš pasibaigiant dešiniųjų sparno triumfui. Radikalieji Italijos, Vidurio Europos ir Balkanų režimai skyrėsi nuo karaliaus Karolio II diktato Rumunijoje. Kariškiai valdė Ispaniją, Graikiją ir Vengriją, vienpartinė sistema vyravo Vokietijoje ir Italijoje.

Jau minėjau, kad ne visi režimai buvo fašistiniai, tarp kai kurių vyko tarpusavio kova. Galima išskirti du dešiniųjų režimų tipus: senųjų dešiniųjų režimai – jų atstovai siekė pasukti laiką atgal, į priešdemokratinę erą, ir naujieji dešinieji, kurie pritarė jėgai kaip politikos įrankiui. Tai ypač būdinga Vokietijai.

Socialdemokratams pamiršo saugią sąjungą su kaimo gyventojais. Tokia sąjunga buvo Skandinavijoje. Konservatoriai veikė Belgijoje ir Didžiojoje Britanijoje, kur išliko demokratija. Kitur konstituciniai įsipareigojimai dėl socialinių-ekonominių teisių ir socialinės rūpybos buvo pakirsti masinio nedarbo. Žinia, kad prancūzų strategija pakrypo į kairę, per vėlai pasiekė Vokietiją ir Austriją, aplenkė Ispaniją ir savaime žlugo centrinėje Prancūzijoje.

Baigdamas turiu pasakyti, kad dabartinių Vidurio ir Rytų Europos konservatyvių dešiniųjų ideologija, kai kalbama apie liberalias Vidurio ir Rytų Europos prieškarinio valstybes, antidemokratinį visų kairiųjų pobūdį, stipriai sutelkta į vieną tašką – vienintelę totalitarinę sovietų sistemą. Tai XX amžiaus istorijos falsifikavimo ideologija.

XX amžiaus istorijos pamokos dabartiniams politikams yra labai rimtos. Europos Sąjunga – tai tvirčiausias teštinės demokratinės politikos garantas; antrasis garantas – Europos valstybių pilietinės visuomenės su tvirtai išsaknijsiomis demokratijos ir liberalizmo vertybėmis, o trečiasis – demokratiškų kairiųjų egzistavimas ir galimybė jiems sudaryti sąjungą su bet kuria jėga, padedančia kovoti su dešiniojo sparno ekstremistais.

A. Bumblauskas. Ačiū už tokį platų žvilgsnį į mūsų problemą. Mums dažnai atrodo, kad mūsų patirtis yra tik mums. Skaudu, tačiau pamatyti tokią Lietuvos patirtį plačiame kontekste visada yra pamoka. Dabar Lietuvos atstovai pradeda savo kalbą. Kviečiu Vytenį Povilą Andriukaitį.

V. P. Andriukaitis. Ačiū, gerbiamieji dalyviai, kad yra galimybė pasisakyti diskusijoje. Ruošdamasis šiai konferencijai, iš naujo perverčiau H. Arendt knygą „Totalitarizmo ištakos“. Siūlau visiems atsakyti į klausimą, kiek Lietuvos žmonių galėtų bent ją pavartyti, nes mes kalbame apie kultūrinės atminties paveldą ir apie labai svarbų dalyką – istorikus, kurie formuoja tą paveldą, kurie nėra laisvi nuo ideologijos ir, ko gero, dažnai turi atsakyti sau į klausimą, ar istorija nėra ideologijos ir politikos tarnaitė. Kartais manome, kad istorija yra gyvenimo mokytoja ir kad žmonės, nežinantys istorijos, yra vaikai, bet dar blogiau, kai suvokiame, kad istorikai dažnai patys turi pažiūras, ideologiją, poziciją ir rašydami veikalus suformuoja kultūrinę nuomonę, mintį, nesvarbu, ar tai būtų Lenkijoje, Lietuvoje, Rusijoje, Ispanijoje, Italijoje. Aš priklausau prie tų Vilniaus universiteto Istorijos fakultetą baigusių absolventų, kurie žiūri į istoriją ne tik kaip į mokslą, bet ir į meną, ir kurie jau nebesiginčija, ar galima parašyti vieną objektyvią istoriją. Jei istorikai yra nusiteikę nacionalistiškai, jie mums paliks tokį paveldą, kuris visada sugrąžins istoriją atgal į pasikeitusią kasdienybę ir politikams leis „daryti“ politiką per istoriją ar įgyvendinti savąją istorinę politiką. Jei istorikai nusiteikę demokratiškai, jų istorinės interpretacijos bus visiškai kitokios.

Pateiksiu du pavyzdžius. Čia yra prof. Alfredas Bumblauskas, parašęs labai gerą monografiją apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, aš ją perverčiau ir du trečdalius perskaičiau. Prieš tai skaičiau Normano Davieso „Europa. Istorija“. Mėginau palyginti Normano Davieso Europos istoriją ir Alfredo Bumblausko senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją. Savęs klausiau: ar Alfredo Bumblausko veikalas galėtų būti taip gerai

žinomas mokiniams, vaikams, seneliams, kaip yra žinoma Adolfo Šapokos koncepcija ir jo suformuota nacionalistinė Lietuvos istorijos samprata, kur Lietuvos galima ieškoti net XIII amžiuje, kur lietuviškų pilių, pabrėžiu – lietuviškų, galima ieškoti po visą Ukrainą ir dar toliau, ir visur ieškoti to fenomeno, nesuprantant, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir XX amžiaus Lietuva, deja, švelniai tariant, ne tas pats. Tuo tarpu A. Bumblausko pastangos parodyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės daugiakultūriškumą suvokiamos daug mažesniais skaitytojų skaičiais.

Tačiau jeigu istorikai tarnaus ideologijai, mes vienaip ar kitaip turėsime kitą problemą, todėl šiandien šioje salėje keliu retorinį klausimą, ar istorikai gali save priskirti demokratams, nacionalistams ar reakcingesniems, ar istorikai, politologai gali sau pateikti klausimą, kas jie yra, kai rašo Lietuvos istorijos vadovėlius vaikams, Lietuvos istorijos apžvalgas plačiajai visuomenei ir pan.

Skaičiau naują istorikų veiklą „Okupuotoji Lietuva“. Vienas autorių yra šioje salėje. Ten be galo daug faktų, tačiau vienas dalykas man sukėlė tam tikrų abejonių. Šis okupuotosios Lietuvos laikotarpis leidžia traktuoti, kad LTSR, kaip tokios, nebuvo, vadinasi, nebuvo legalių LTSR piliečių, nebuvo LTSR istorijos, buvo tik 90 proc. rezistentų, ir tik kokie 3 proc. kolaborantų įteisino LTSR, visi kiti buvo kovotojai prieš okupaciją. Susidaro įspūdis, kad aš negyvenau tame laikmetyje ir net negaliu atskirti kai kurių tos epochos dalykų. Mano nuomone, jeigu mes pasiduodame vienokiai ar kitokiai ideologijai, tampame labai sudėtingo proceso ideologinio supaprastinimo įkaitais. Jeigu penkiasdešimt metų buvo tik okupacija, tai būtų labai nesudėtinga pradėti ne tik iliustracijos, bet ir teisminius procesus prieš kolaborantus. Pravartu paklausti, kokie būtų viso to padariniai Lietuvai.

1990–1992 metais išgyvenau įdomų periodą, kai nemaža dalis mano kolegų istorikų, priklausiusių TSKP, su kuriais tarybiniais laikais bendravau, buvau jų mokomas tarybinio patriotizmo, manęs klausinėjo, kodėl aš, nekolaboravęs su oficialiomis komunistinėmis struktūromis ir būdamas socialdemokratas, „susidedu“ su Lietuvos komunistų partija. Per 1992 metų „didžiąsias spjaudynes“ pajutau, kad netekau net disidentinio laikotarpio draugų, ir šiandien atsakydamas sau, manau, kad pagrindinė viso to priežastis – tai mus skiriantis požiūris į demokratiją, žmogaus teises, istorijos supratimą ir profesionalumą, laisvę ir t. t.

Rengdami Kovo 11-osios Akto dokumentus, mes, aštuoni deputatai, darbo grupėje susidūrėme su netikėtu klausimu: atgaivinti demokratinę 1922 m. ar autoritarinę 1938 metų Konstituciją. Prisipažinsiu, toje diskusijoje pasirinkau kompromisą ir sutikau, kad 1938-ųjų Konstitucija juridškai būtų atgaivinta vienai valandai, tačiau mane nustebino kas kita – nemažai kolegų taip karštai negynė 1922 m. Konstitucijos koncepcijos, kuri rėmėsi demokratinio parlamentarizmo doktrina. Jei paskaitytumėte V. Landsbergio „Lūžį prie Baltijos“, rastumėte įdomių minčių, atgaivinančių prezidentinės, netgi smetoninės, Lietuvos (dar geriau, kad ji būtų netgi griežtesnė) poreikį.

Jei prisiminsite 1992 metų „didžiąsias spjaudynes“, tai tie žmonės, kurie gynė demokratiją, Aukščiausiojoje Taryboje buvo tapatinami su Maskvos agentais, nepriklausomybės priešais ir t. t. Bet jeigu mes pažiūrėsime į Lietuvos Respublikos Aukščiausiojoje Taryboje V. Landsbergio pradėtą parlamentinę rezistenciją ir nubrėšime

analogiją su Maskva, kur esą demokratas B. Jelcinas šaudė tankais į neva nedemokratišką Rusijos Dūmą, iš kurios keturi mano draugai disidentai neišėjo protestuodami prieš „tvirtos rankos“ poziciją, suvoksime, kad procesai yra kažkuo panašūs, sudėtingi, būdingi ne tik Lietuvai, bet ir Rusijai, Lenkijai, kitoms šalims. Jie reikalauja atsakymo, ar iš tikro skandinaviskas modelis, anot pono Nikžentaičio, neiškels mums šio modelio pasirinkimo: demokratiniai istorikai, progresyviūs istorikai, istorikai, ginantys žmogaus teises, vienykitės, kaip tai padarė skandinavų intelektualai, nes to reikia Europos Sąjungos istorijai, to reikia Lietuvai, regiono istorijai, to reikia mokyklų vadovėliams (nes tai tapo skandinaviskų vadovėlių norma).

Alvydas Nikžentaitis sustojo ties Baltarusija ir Ukraina, tarsi bijodamas nutiesti tiltus į Rusiją. Aš galėčiau pasiūlyti, kad tie tiltai į Rusiją būtų tiesiami, nes mums reikia viso bendro regiono konteksto. Galima manyti, kad Rusijoje, kaip prof. Genzelis mėgsta pabrėžti, vyrauja imperinės jėgos. Mano nuomonė šiek tiek kitokia – visokių jėgų ten yra, tačiau tiltai turi būti statomi tam, kad mus neištiktų istorijos amnezija ar dar kas nors, kad neiškiltų naujos dalomosios linijos Europoje, naujos sienos tarp tautų ir „naujų priešų“ įvairžaidžiai neįsivirtintų kolektyvinėse tautų atmintyse.

1990 metais dalyvavau įdomioje ekskursijoje Kauno IX forte. Forto vadovybė likusi ta pati nuo tarybinių laikų, tačiau tik muziejaus ekspozicija jau kiek kita, viskas prasideda nuo 1940 m. tarybinių šaudymų ir nacistinio laikotarpio. Paklausiau ekskursijos vedėjos, kas įsteigė šį kalėjimą IX forte. Kai ji man neatsakė, aš primygtinai dar kartą paklausiau to paties. Galiausiai ji pripažino, kad kalėjimą įsteigė Antanas Smetona. Kai pasiteiravau, kodėl apie tai nutylima, ji atsakė, kad dabar metas nebe tas. O kodėl išnyko ekspozicijos, atskleidžiančios 1926–1940 m. laikotarpį? Paprastas, tačiau tiksliai atskleidžiantis nutylėjimų ar iškraipymų istorinę logiką atsakymas – ne tas metas.

Na, jeigu metas ne tas, tai ar komunistas P. Zibertas A. Smetonos režimo metu nekalėjo čia, ar V. Montvila IX forte nebuvo sušaudytas? Ji pripažino, kad tai yra tiesa.

Tarybiniais laikais, būdamas vienuoliktoje klasėje, irgi lankiausi IX forte. Tada ekskursijos vedėjos paklausiau, kodėl jūs nesakote, kad stalinistai 1940–1941 metais čia šaudė žmones? Ji man atsakė, kad aš esu buržuazinis nacionalistas. Kitaip sakant, du kartus IX forte muziejuje patyriau įdomų dalyką, kad istorija yra nutylėta, išimta, padėta į lentynas ir neparodyta. Trūksta visos panoramos. Tad jeigu mes dažnai nematome, kad ir Adolfas Šapoka, adoruoamas tam tikras nacionalistines tendencijas, ir kiti, užsiimantys tam tikra panašia ideologine istorijos apologetika ir adoravimu, iš tikrųjų tampa gerais autoritarines ir nacionalistines tendencijas propaguojančių veikėjų sąjungininkais, kuriančiais greitai prigijančias klišes, tuomet nieko keista, kad istorinė Pandoros skrynčia atsidaro ir iš jos ištraukiamos įvairios atgyvenusios idėjos, jos staiga atgyja, ir mes turime daug dalykų, kurių tarsi reikėtų neturėti.

Mano supratimu, demokratiniai istorikai (pritariu Liudui Truskai) turėtų atsakyti sau, jeigu jie yra demokratai, kada jie vienyti ir rašys istorijos vadovėlius be nutylėjimų, nes kitaip L. Truskos minimų vadovėlių bus dar daugiau. 1926 m. perversmo proga internete buvo platinamas apologetinis 1926 metų gruodžio 17-osios perversmą pateisinantis straipsnis, ir mano draugai, buvę antikomunistai, Jonas Trinkūnas ir kiti, man įrodinėjo, kaip

gerai, kad perversmas įvyko, mat už demokratinio Lietuvos Seimo jau buvo matyti „Maskvos ranka“. Aš paklausiau, ar galima ta pačia ranka pateisinti Musolinio, Franko, Hitlerio ir kitų įvykdytus perversmus. Anot J. Trinkūno, ko gero, ne, nes ten „Maskvos rankos“ jau nebebuvo.

Susidarė toks įspūdis, kad mes iš tikro mažtome dar be galo siaurai. Ir tokį mažtymą neabejotinai lydės pavojai. Juk jeigu Lietuva yra didvyrių žemė, tai ar negali būti tikimybės, kad mes, būdami didesnė tauta, „iš tų didvyrių“ nepasisemtume „Übermensch“ (antžmogio) idealo. Kaip skambėjo Vokietijos himnas: „Deutschland, Deutschland über alles“ (Vokietija aukščiau visko) XVIII amžiuje ir „Deutschland, Deutschland über alles“ Hitleriui valdant? Himno kontekstas Hitlerio epochoje apsivertė aukštyn kojomis. Tai tas pats „über alles“, bet dvasinė prasmė XVIII ir XX amžiuose tapo visiškai kitokia. Manau, jei Lietuvoje mūsų būtų ne trys milijonai, o 60 mln., tai turbūt 1920–1940 metais kitiems kaimynams būtume ši bei tą parodę, nes, mano nuomone, visa Europa, tiek Vidurio, tiek Rytų, sirgo panašiomis ir gana sunkiomis ligomis.

Noriu pacituoti H. Arendt mintis: „Ir jei teisinga, kad paskutiniuose totalitarizmo tarpsniuose pasirodo absoliutus blogis (absoliutus, nes jo nebegalima išvesti iš žmogui suprantamų motyvų), teisinga ir tai, kad be to mes gal niekada nebūtume supratę tikrosios, radikalos Blogio prigimties. Antisemitizmas (o ne tik neapykanta žydams), totalitarizmas (o ne tik diktatūra) – vienas įkandin kito, kiekvienas žiauresnis už kitą, parodė, kad žmogaus orumui reikalingos naujos garantijos, o jas galima rasti tik naujame politikos principo, naujame pasaulio įstatyme, kuris šiuo atveju turi galioti visai žmonijai, bet kartu jo galvosena turi būti griežtai apribota, susieta su naujai apibrėžtais teritoriniais junginiais ir jų kontroliuojama. Mes jau nebegalime viltis perimti tai, kas buvo gera praeityje, ir paprasčiausiai pavadinti tai mūsų paveldu, nebegalime atmesti blogio ir traktuoti jį kaip negyvėlį, kurį palaidos ir nublošk į užmarštį pats laikas. (...) ir štai kodėl visos pastangos pabėgti nuo dabarties žiaurumo į tyros praeities nostalgiją ar užsimiršti, laukiant geresnės ateities, yra bergėdžios“.

Diktatūriniai ar autoritariniai režimai, įsitvirtinę Vidurio ir Rytų Europoje iki Antrojo pasaulinio karo, taip pat įnešė savo indėlį į šovinizmo, nacionalizmo, antisemitizmo, tautinės ir rasinės neapykantos kurstymo plėtrą Europoje. Šie režimai ir jų padariniai turi savo priežastis. Tai brendo šių valstybių ir visuomenių vidiniuose prieštaravimuose. Būtų neteisinga to nematyti ir dėl visų žiaurumų kaltinti tik itališkąją fašizmą, vokiškąją nacizmą ar stalininį bolševizmą. Vartydami to laikotarpio istorijos vadovėlius, monografijas, studijas, pamatysime, kiek daug intelektualų prisidėjo prie šių negatyvių tendencijų įsitvirtinimo. Ir tik nedidelis būrys autorių atkakliai gynė pamatines žmogaus ir piliečio teises, demokratines laisves ir vertybes. Jie gynė moralios politikos principus. Tik tokius politikos principus turi ginti istoriją rašantys demokratiškai nusiteikę istorikai. Kitaip mes visada susidursime su įvairių mitų pavojais.

A. Bumblauskas. Ačiū Vyteniui Andriukaičiui. Buvo mesta labai daug iššūkių istorikų bendruomenei. Manau, istorikai sureaguos. Dėkodamas už tuos gerus žodžius, turiu vieną pastabą. Konstatuojant, kad XX amžius buvo labai ligotas, suomių sociologo žodžiais, ligotas yra ir pokomunistinis pasaulis. Žlugus komunistiniam didžiajam naratyvui, taip ir

vadinama, alternatyva kol kas yra nacionalistinis didysis naratyvas, ir tai yra tikrai bendra tendencija, vadinasi, moraliniai pasmerkimai turbūt nėra ta išeitis.

Todėl reikia ieškoti priežasčių, ir vieną jų aš matau Alvydo Nikžentaičio pranešime: lietuvių tautinė tapatybė remiasi kunigaikščio Vytauto Didžiojo kultu, atsiradusiu 1930 metais, vadinasi, lietuvių tautinės tapatybės vyraujantis modelis, kurio niekas nenori tiesiogiai keisti, yra susijęs su diktatūra, autoritarizmu. Ką daryti tokiais atvejais? Verčiame autoritarizmą, verčiame Vytautą. Aš jau iš karto girdžiu kontrargumentus – ką jūs toje vietoje pastatysite? Prašom toliau tęsti. Kviečiu daktarą Mindaugą Jurkyną.

M. Jurkynas. Pirmiausia noriu padėkoti už pakvietimą. Esu Ministro Pirmininko patarėjas, tačiau čia norėčiau kalbėti kaip politologas, o ne kaip patarėjas. Neatstovauju jokiai oficialiai nuomonei, kalbėsiu tik tai, ką manau. Labai vertinu šį dialogą ir jo temą.

Pranešėjas V. Andriukaitis labai teisingai pabrėžė, kad atvirumas, interpretuojant fiksuotus istorijos faktus, yra šių dienų iššūkis. Nenoriu užbėgti už akių, apie tuos dalykus kalbėsiu truputį vėliau.

Pirmiausia kalbėsiu bendrai apie tapatybės ir istorinės atminties reikšmę. Po to pateiksiu keletą faktų iš tyrimo apie Pabaltijo (Lietuvos, Latvijos ir Estijos) regionines tapatybes, apie jų individualumą, tęstinumą ir istorinę regioninių tapatybių atmintį. Pabaigoje pabandyčiau atsakyti į kelis šio renginio organizatorių iškeltus klausimus, išdėstytus konferencijos lankstinuke. Baigsiu pateikdamas keletą patarimų, lyg ir norminių požiūrį.

Identiteto supratimas glaudžiai susijęs su koncepcija, kas mes tokie esame, žinoma, istorija yra didelė tos koncepcijos dalis. Politologai ir sociologai sutartinai teigia, kad žmogus pirmiausia apibūdina save ir tik tuomet supranta, ko jis nori. Vadinasi, vertybės paprastai eina pirmiau nei interesai. Vertybių visuma lemia tai, kas tu esi, ir tai yra identiteto pagrindas. Tapatybes galima sukurti.

A. Nikžentaitis kalbėjo apie istoriką B. Andersoną, apibūdinusį tautas kaip įsivaizduojamas bendruomenes. Vadinasi, viską galima sukurti, ir tautos yra tik intelekto konstruktai, suformuoti politikų, žiniasklaidos ir pan. Tuomet kyla klausimas, koks yra tu tapatybių turinys, kuo save laikome? Kur ir kiek mums padeda istorinė atmintis?

Išanalizavęs regionines Lietuvos, Latvijos ir Estijos tapatybes, padariau išvadą, kad istorija užima labai svarbią vietą. Analizuoti du periodai: iki transatlantinės integracijos (iki 2004 m.) ir po 2004 metų iki dabar.

Pirminė mano hipotezė buvo ta, kad egzistuoja tam tikri empiriniai įsitikinimai, jog regioninių Pabaltijo tapatybių sampratoje vyrauja suvereniteto ir saugumo interesai. Tai pasitvirtino. Jei peržiūrėtume visas Lietuvos, Latvijos ar Estijos politikos veikėjų kalbas, diskusijas ir pan., net jeigu jie kalba neutralioje šalyje, pvz., Kinijoje, Japonijoje ar JAV, ar kur nors netoliese mūsų regione, Pabaltijo identitetas yra sutelkiamas ties nesena istorine praeitimi. Aukų komplekso lygis yra labai aukštas, saugumo ir suvereniteto įtvirtinimo siekiai labai ryškūs.

Maniau, kad Baltijos šalims įstojus į Europos Sąjungą ir NATO, jos atsikratys sovietų okupacijos ir aneksijos istorinio palikimo. To neatsitiko. Nagrinėjant pokalbius, vykusius po 2004 metų, galima pastebėti, kad mes gerai apsidraudę, bet saugumo tema taip

pat aktuali. Ar mes jaučiamės nesaugiai? Ar sovietų palikimo istorinė atmintis tokia stipri, kad nugali supratimą apie mūsų valstybės sąjungas, kurios turėtų suteikti saugumo jausmą? Štai koks istorijos vaidmuo.

Žiūrint į regionines Lietuvos, Latvijos ir Estijos tapatybes, matyti, kad vyrauja baltų identitetas. Politikos inžinieriai identitetą konstravo baltų, o ne Vidurio Europos, Pabaltijo regiono, Šiaurės Europos, net ir ne Skandinavų (pvz., Estijoje) identiteto pagrindu. Noriu pabrėžti, ar baltų identitetas, kuriame dar gyva istorinė atmintis, šiandien tebėra antisovietinis? Jis nepasikeitė, ir tai yra būdinga Lietuvos, Latvijos ir Estijos regioninėms tapatybėms.

Dėl savimonės. Paprastai tapatybė remiasi tuo, kas mes esame, ir labai daug identiteto elementų ateina iš istorijos. Jeigu žiūrėsime į pagrindinių politikos krypčių idėjas Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje, matysime, kad regioninė tapatybė Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje yra kuriama nesenos politinės patirties Sovietų Sąjungoje pagrindu. Iškyla aukos motyvas ir suverenumo bei saugumo klausimai. Net po 2004 m. labai aiškiai politiniame diskurse toliau matomas nesaugumo jausmas. Ir dabar galvoju, negi mes nesijaučiame saugūs, nejaugi praeities patirtis yra tokia stipri, kad net institucijos, turinčios užtikrinti mūsų saugumą, neišvaido praeities vaiduoklių. Apskritai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje dominuoja trišalė baltiška tapatybė. Žiniasklaida akcentavo, kai dabartinis Estijos prezidentas T. H. Ilvesas kartą ar porą pasakė, jog Estija yra postkomunistinė Skandinavijos šalis, tačiau ši žinia nebuvo palaikoma Estijos politinio elito diskurse. Baltijos identitetas yra antisovietinis, ir tai nepasikeitė iki šiol. Kitiškai mąstantys Rusijos intelektualai yra tiesiog nutildyti ar neturi galimybės pasisakyti Kremliaus dominuojamose žiniasklaidos priemonėse.

Neanalizavau nacionalinio ir regioninio identiteto santykio, tai būtų gera tema kitam tiriamajam darbui. Taigi antisovietinis palikimas yra labai ryškus istorinėje politinio Baltijos regiono atmintyje.

Atsakau į keletą organizatorių iškeltų klausimų: pirmasis – ar demokratinės institucijos yra tvarios. Kaip politologas manau, kad taip, nes turime gana stabilias institucijas (apklausų ir tyrimų duomenimis), taip pat yra ženklų rodančių, kad visuomenė aiškiai supranta demokratijos požymius. Tai vienintelis pasirinkimas, kitų alternatyvų nėra. Pagaliau privalome atsizvelgti ir į išorinę aplinką, į tai, kas vyksta už mūsų sienų, ypač Rytuose. Čia turiu galvoje Rusiją.

V. Andriukaitis taip pat kalbėjo apie tai, kad reikia ne tiltus deginti, o ieškoti ryšių su Rusija, nes ten yra imperialistinių jėgų, ir aš matau, kad tos jėgos vyrauja. Prieš metus dalyvavau konferencijoje Sankt Peterburge. Nustebino tai, kad šalia Kremliaus propagandistų konferencijoje dalyvavo daug konstruktyviai mąstančių istorikų, politologų ir intelektualų. Tada pamaniau, kad tai, ką mums pateikia žiniasklaida apie Rusiją, yra arba neigiamas, arba juokingas. Kyla klausimas, kodėl kritiškai nusiteikusių intelektualų neparodo mūsų žiniasklaida? Taip būtų užmegztas ryšys.

Kitas dalykas – kokią santykinę galią jie turi. Manau, visiškai mažą. Įvykiai Rusijoje, pradedant žmogaus teisių pažeidimais, genocidu, žiniasklaidos apribojimais, nešvariu verslu ir politika, baigiant plačiai nuskambėjusiomis žudynėmis, kelia klausimą apie Rusijos identiteto pobūdį. Viačeslavas Morozovas, žinomas Sankt Peterburgo politologas, parašė

gerą straipsnį, klausdamas, ar Rusija gali tapti Baltijos valstybe. Jo atsakymas buvo neigiamas. Jis teigė, kad Baltijos šalių ir Rusijos tapatybės konfliktuoja tarpusavyje. Konflikto pagrindas – istorinė atmintis. Dabartiniu Rusijos tautiniu identitetu tapo šlovingi imperialistinės Sovietų Sąjungos laikai. Tik pažvelkite į jų himną ir simbolius, į tai, kas vyksta visuomenėje. Tai Rusijos „aukso amžius“, o Baltijos šalims, tarp jų ir Lietuvai, tai – tik liūdnei pagarsėjęs sovietų režimo palikimas.

Taigi, kalbant apie ryšius, verta susimąstyti, ar mums reikia eiti iškelus baltą vėliavą. Ką mes galime pasiūlyti?

Baigdamas norėčiau duoti patarimą. Tai, kad istorinė atmintis yra labai gyvybinga ir svarbi, niekas tuo neabejoja. Ypač kalbant apie politinį identitetą ir tuos, kurie save laiko aukomis. Mūsų elgesys krypsta tam tikra linkme. Pirmiausia apibūdinkime save, kas mes esame, ir tada žinosime, ko norime.

Manau, svarbu gaivinti istorinę atmintį, kai kuriuos teisinius pareiškimus apie kompensacijas ir pan. Nekalbu apie taktiką, ją gali apibūdinti vienas dalykas – sėkmė. Esame pokomunistinė valstybė, kuri labai gerai sugebėjo transformuotis, palyginti greitai pasiekti transatlantinės integracijos. Esame tie, kurie tapo regioninio trikampio centru, propaguojant demokratiją Rytų link. Esame Europos kaimynystėje, aš pasisakau už Europos kaimynystės politiką ir sėkmę, kuri turi papildyti nacionalinį identitetą, jame turi vyrauti ne tik aukos kompleksas.

Taigi atėjo laikas sėkmei, nes esame nugalėtojai, kurie sugebėjo pasikeisti, esame atviri dialogui, kalbame apie mėginimus objektyviai vertinti istoriją. Štai čia galime pasimokyti.

Kreipiuosi į kolegas vokiečius, kurie susitaikė su praeitimi, kurie kalba apie geruosius ir bloguosius istorijos aspektus, apie istoriją be ideologinių nuostatų. Tai labai geras pavyzdys Lietuvos istorikams.. Kuo mažiau istorijos girdėsime, kuo daugiau bus idėjų, konstruktyvių dialogų, tuo atviresni tapsime, tuomet būsime tarp nugalėtojų.

A. Bumblauskas. Ačiū gerbiama M. Jurkynui. Ta kankinystės istorijos idėja, tas kankinystės bendrabutis sovietmetyje, kaip pasakė vienas estas, mus jungia, ir nieko čia nepadarysi. Dabar kalbės konferencijos sumanytojas Europos Parlamento narys Justas Vincas Paleckis.

J. V. Paleckis. Sakoma, kad istorija yra rašoma nugalėtojų. Kadangi nugalėtojai paprastai keičiasi, tai istorija, deja, dažnai perrašoma, neretai kardinaliai, nuolat jaučia politinės konjunktyūros svyravimus. Ir ne tiek jau daug istorikų, kaip ir politikų – mūsų atveju tarybiniais ir nepriklausomybės laikais – išdrįsta eiti prieš srovę, siūlyti vertinimus ir įžvalgas, besikertančius su vyraujančia, nudailinta, sakyčiau, paradine linija.

Lietuvoje per pastaruosius dvidešimt metų išgirdome daug liudijimų, faktų, informacijos apie stalinizmo nusikaltimus, Baltijos ir kitų valstybių okupaciją, Komunistų partijos nusikalstamą veiklą totalitarizmo epochoje valdant Stalinui. Konferencijose, seminaruose, pagaliau vadovėliuose, žiniasklaidoje buvo pateikta daug svarbios informacijos, kuri leido padaryti subalansuotus vertinimus ir išvadas, išlyginti tarybinės propagandos iškreiptą naujosios istorijos vaizdą. Kartu pastebima, kad kai kurių temų vengiama arba jos nutylimos, neretai faktai interpretuojami vienpusiškai – veikia naujoji konjunktyūra.

Europos Parlamento Socialistų frakcija šįkart inicijavo diskusiją apie tolimesnę praeitį, metančią šešėlių ir ant mūsų laikų. Demokratijos deficitas Rytų Europoje prieškaryje, nulemtas daugiau ar mažiau objektyvių priežasčių, sukūrė prielaidas tam, kad Baltijos valstybių okupacija tapo pridengta tariamu teisėtumo šydu. Tas pats demokratijos deficitas leido gana sėkmingai eksportuoti TSRS sukurtą totalitarinį modelį (po Stalino mirties ir permainų – autoritarinį, jeigu remtumėmės gerai žinomu Lietuvoje JAV istoriku Alfredu Senu) į Centrinės ir Rytų Europos šalis.

Apytikriai 1993 metų pradžioje teko kalbėtis su Suomijos parlamento ir prezidentūros atstovais. Apatarėme palyginti sėkmingą (tiesa, daug aukų suomiams kainavusių ir teritorijos apkarpytą atnešusių) pasipriešinimą Raudonajai armijai 1939–1940 m. Suomiai pabrėžė, kad jų atsilaukymą lėmė trys elementai: pirma, didžiulė teritorija ir neįžengiami miškai, kuriuos karo metu sukaustė speigas; antra, politinė Suomijos vienybė demokratinėje santvarkoje (visos partijos mūru stojo už nepriklausomybę); trečia, nacionalinė vienybė. Suomijoje gyvenanti švedų mažuma, kitų tautų atstovai, įskaitant rusus, taip pat su ginklu rankoje gynė demokratiją ir nepriklausomybę.

Tenka konstatuoti, kad nė vieno iš tų trijų elementų Lietuvoje, deja, neturėjome. Pirmojo ir negalėjome turėti, bet kitus, ne mažiau svarbius...

Visos Lietuvos partijos, išskyrus tautininkų, po 1926 m. perversmo palaipsniui tapo opozicinės. Jos veikė suvaržytai, po to buvo oficialiai uždraustos. Sunku įsivaizduoti, kad liaudininkai, socdemai ir krikdemai, tik ir svajoję nuversti Smetoną, 1940 metų vasarą būtų ėmę į rankas ginklą ginti „tautos vado“. Taip pat nelabai įsivaizduotina, kad žydai, lenkai, rusai, baltarusiai vieningai būtų stoję už Lietuvos nepriklausomybę.

Karo stovis visą XX amžiaus pirmosios pusės nepriklausomybės laikotarpį (išskyrus pusmetį 1926 m.), karinis perversmas, beveik dešimt „tautos vado“ valdymo metų paleidus parlamentą, po to vienpartinis Seimas, „rinktas“ be pasirinkimo, Konstitucija „tvirtos rankos“ pagrindu... Visa tai labai padėjo V. Dekanozovui ir Maskvai inscenuoti „legalų“ valdžios pasikeitimą 1940 metais ir inkorporaciją į TSRS be pasipriešinimo ar plačiau nuskambėjusių protestų.

Lietuvos okupacija nebuvo tipiškas užgrobis. Ji vyko po socialinio išsivadavimo skraiste, naikinant privačią nuosavybę, pinigų valdžią ir įvedant bolševikinės prievartos bei, siaučiant stalinizmui, teroro valdžią. Apytikriai tuo metu, kai didžioji dalis Vakarų Europos inteligentijos ir intelektualų simpatizavo socializmo ir komunizmo idėjoms, kai Ispanijos pilietiniame kare kairiųjų pusėje prieš ispaniškąją fašizmą kovojo internacionalinės brigados iš įvairių Europos šalių, Lietuva per dvidešimt nepriklausomybės metų, deja, nesukūrė patrauklios, ekonomiškai ir socialiai stabilios demokratinės valstybės, už kurią dauguma piliečių būtų pasirengę kovoti. Įdomus V. Krėvės-Mickevičiaus liudijimas jo „reportaže iš priešbolševikinių laikų“ romane „Miglose“. Jis rašo apie pasimetimą laikinojoje sostinėje, apie tai, kad ir valstietis, ir darbininkas laukė ateinančių raudonųjų: štai iš to atims žemę, o iš kito – fabrikėlių, o apie baisybes Sovietų Sąjungoje nenoriu girdėti...

Antra vertus, reikia pažymėti, kad Antrojo pasaulinio karo išvakarėse beveik visose Vidurio ir Rytų Europos šalyse demokratija buvo paminta, viešpatavo diktatūriniai režimai. O demokratinė, daug didesnė ir geriau apginkluota už Lietuvą, ekonomiškai viena iš

pirmaujančių Europos valstybių Čekoslovakija nė šūvio neiššovė prieš kitą agresorių, kai sąjungininkai ją paliko Hitlerio valiai. Baltijos valstybės, deja, buvo paliktos ir Hitlerio, ir Stalino valiai, įsiliepsnojant karui jos niekam nerūpėjo.

Kalbant apie šiandieną labai naiviai atrodo nuskambantys Lietuvoje ir kitur palyginimai su tokia Europa, kokia ji buvo prieš šešiasdešimt aštuonerius metus. Nei Vokietijoje, nei kokioje kitoje ES šalyje, kol ši Sąjunga egzistuoja, į valdžią negali ateiti joks Hitleris ar Ribentropas, Musolinis ar Franko. Rytinėje Europos dalyje sudėtingiau. Tačiau atstumas tarp V. Putino Rusijos ir L. Brežnevo Tarybų Sąjungos (dažnai šiuo atveju minima Staliną objektyvumo dėlei tenka palikti nuošalyje) kol kas yra nemenkas.

Visuomenės nuomonės tyrimai, atlikti profesorius Ričardo Rouzo iš Škotijos, rodo, kad 1999–2000 metais Lietuva pagal „kietos rankos“ troškimą gerokai lenkė Latviją ir Estiją ir buvo apytikriai tokio lygio kaip Baltarusija ir Rusija. Noras turėti stiprų vadą, apriboti parlamento galias ar net jį visai panaikinti atspindi ne tik tam tikrą nostalgiją tarybinei praeičiai, bet ir smetoniniams laikams. Prie to prisideda ir mūsų žiniasklaida, rožinėmis spalvomis vaizduodama tuos laikus, be to, ir dauguma istorikų atranda juose teigiamų aspektų, nutylėdami neigiamus. O juk Lietuva tuomet pagal socialinius ir ekonominius rodiklius kartu su kai kuriomis Balkanų valstybėmis buvo tarp labiausiai atsilikusių Europos šalių.

Praeito amžiaus pabaigoje sociologiniai tyrimai atskleidė šokiruojantį požiūrį į tarybinę praeitį. Lietuvoje 75 proc. apklaustųjų gerai įvertino to laikotarpio politinę sistemą ir 85 proc. – ekonominę. Latvijoje tas procentas buvo kiek mažesnis, tačiau Estijoje visai kitoks – tik apie 30 proc. Tokie rezultatai neatspindėjo noro grįžti į tą praeitį (kitas apklausos klausimas tai patvirtino). Gerai atsiliepdami apie buvusią santvarką, žmonės tiesiog norėjo „atkeršyti“ tuometinei valdžiai, pademonstruoti nepasitenkinimą savo padėtimi. Tuo metu „optimizmo koeficientas“ Lietuvoje taip pat buvo nustumęs į patį dugną, palyginti su kitomis Rytų Europos valstybėmis.

Per septynerius metus vaizdas pasikeitė. Netvirtinu, kad tai socialdemokratų valdymo nuopelnas, nors tenka konstatuoti, kad būtent ši partija tuo laiku buvo valdžioje. Manau, kad lemiamą vaidmenį suvaidino mūsų artėjimas, o po to įstojimas į NATO ir ypač į Europos Sąjungą. Naujais tyrimais rodo, kad Lietuva pasiekė naujųjų ES šalių vidurkį ir pagal požiūrį į „kietą ranką“, ir pagal „kareivinių socializmo“ praeities vertinimus. O „optimizmo koeficientas“ rodo, kad lietuviai į ateitį žiūri šviesiau, negu artimesni ir tolimesni kaimynai.

Ir vis dėlto eiliuotus Maironio žodžius apie siurbėles, prilipusias prie tarpukario valstybės kūno, niekšus ir bastūnų gaują šiandien, ko gero, pakartotų nemaža dalis dabartinės Lietuvos gyventojų. Neribota pinigų valdžia, korupcija, atskirtis tarp turtingiausių ir vargingiausių silpnina valstybę, daro ją pažeidžiamą. Apklausos rodo, kad tik apie pusę Lietuvos piliečių būtų pasiryžę ginti jos nepriklausomybę. Ir čia jau priekaištai prieškarinei Lietuvai būtų mažesni. Tuo met buvo nedaug kapitalizmo su socialiniu apynasriu pavyzdžių, į kurias būtume galėję orientuotis. Šiandien jų apstu. Artimiausias Lietuvai – ir pagal atstumą, ir pagal savimonę – būtų skandinaviskasis modelis. Socialdemokratų ilgus dešimtmečius kūrė jį taip vykusiai, kad, atėjus į valdžią dešiniams, jis tik modifikuojamas, nekeičiamas iš

pagrindų. Skandinaviskasis modelis suteikia geriausią gyvenimo kokybę ir didžiausią konkurencingumą pasaulyje.

Sukūrus Lietuvoje stabilią, patrauklią absoliučiai daugumai piliečių valstybę, kad nereikėtų laimės ieškoti svetur, jokie „blogiausio atvejo“ scenarijai, primenantys prieškarinius, taptų beveik neįmanomi. Sakau beveik, nes globaliame pasaulyje įvykių tėkmė priklausytų ir nuo Europos Sąjungos bei NATO sugebėjimo keistis ir tvirtėti, nuo padėties visoje planetoje.

Norėčiau kai ką pridurti reaguodamas į įdomų Mindaugo Jurkyno pranešimą. Tikrai, Lietuva jaučiasi auka. Net dabar, įstojus į NATO ir ES, tas požiūris nelabai pasikeitė. Antra vertus, dėl tvirtinimo, kad Lietuvos istorinėje atmintyje vyraujantis yra antisovietinis, antitarybinis palikimas, aš tikslinčiau: tai, manau, ypač būdinga politinio elito atminčiai. Tą patvirtina ir mano minėti, ir kiti apklausų duomenys.

Dėl klausimo: kur viltys, ką daryti? Man atrodo, kad padėtis keičiasi į gera, ir pirmiausia tai yra Europos Sąjungos įtaka. Lemia toli gražu ne tik finansiniai srautai, kurie plūsta į Lietuvą ir kuriuos žmonės pirmiausia pastebi. Ne mažiau svarbu suartėjimas su giliais demokratijos šaknis turinčiomis tautomis ir valstybėmis, galimybė mokytis iš jų, nekartoti klaidų.

Dar vienas pastaba dėl tarybinio laikotarpio. Skaitėme tų laikų istorikų knygas, mokėmės iš to meto vadovėlių. Žinome, kad kai kurie istorikai (paminėčiau kad ir Juozą Jurginį) stengėsi išsiveržti iš ideologinių apribojimų rėmų, už tai buvo smarkiai kritikuojami, jų veikimo laisvė buvo siaurinama. Ir tada žinojome, kad tais laikais istorijos vadovėliuose subalansuoto, objektyvesnio požiūrio nerasi, kad juose apstu nutylėjimų ir iškraipymų. Tuomet vadovėlių ir knygų autoriai buvo sukaustyti „klasių kovos“ ir kitų ideologinių dogmų bei tabu, kurių neperžengsi. Tai riboja bet kokią gyvesnę diskusiją, laisvą istorikų ginčą. Bet ir tuomet, minėjau, buvo pastangų išsiveržti iš tų dogmų.

O dabar, kai niekas, išskyrus laisvos rinkos dėsnius, nebediktuoja, nebekausto, ar turime pakankamai kūrybiškų diskusijų ir ginčų be etikečių klijavimo, ar XX amžiaus istorijoje ryškėja tikrai pasvertas, visapusiškas vaizdas? Ar vėl nesusiduriame su primityvizmu? Tarybiniais laikais vyresni žmonės, tėvai, seneliai pašnibždėdavo, kad buvo toli gražu ne taip, kaip parašyta apie Smetonos laikų Lietuvą. Ir dabar galima pastebėti, kad ne visai tiksliai ir atvirai, švelniaiariant, rašoma ir apie tarpukario Lietuvą, ir apie tarybinius laikus – tai minėjo Liudas Truska ir kiti čia kalbėjusieji. Bijau, kad ir tėvai, ir seneliai reaguoja, aiškina jaunesniems, kad viskas buvo ne taip jau ir paprasta, kaip vaizduojama kai kuriuose vadovėliuose ir istorikų knygose. O kodėl neparašyti tokios istorijos, kuri būtų artimesnė tikram gyvenimui, kuris buvo?

Ir jeigu profesorius Alfredas Bumblauskas klausia, kas pakeis Vytautą, aš spėčiau, kad pakeis ne kitas Vytautas ir ne Algirdas, ir ne Gediminas. Gal Vincas Kudirka. Gal yra ir kitų asmenybių, tokių ieškojimų ir atradimų reikia.

A. Bumblauskas. Siūlau pateikti patikslinančius klausimus. Liudas Truska nori kalbėti.

L. Truska. Tautos ar kolektyvinė atmintis yra konjunktyvinė. Iš jos ištrinami nemalonūs dalykai, paliekama tik tai, kas miela mūsų širdžiai. Lietuviams tai ypač būdinga.

Dėl to stebėtis nereikėtų: visą XIX amžių Lietuva buvo pavergta, XX amžiuje nepriklausomybė džiaugėmės tik tris dešimtmečius. Būkime atviri: esame ne tik maža, bet ir politiškai ne itin brandi tauta.

Vyraujančią XX amžiaus istorijos sampratą įvardyčiau kaip herojišką mazochistinę. Šį terminą vartoju jau penkiolika metų, nes mes didžiuojamės žygiais (kurių nestigo ir kuriuos, beje, smarkiai hiperbolizuojame), o ištriname arba sumažiname klaidas ir nusikaltimus (pvz., dalyvavimą žydų holokauste).

Be to, mūsų požiūris į kančias yra nekrikščioniškas. Krikščionybė kančias pripažįsta, bet nesako, kad reikia jomis didžiuotis, o mes darome kaip tik tai: giriamės kančiomis.

Maždaug prieš penkiolika metų pasaulio lietuvių bendruomenė pradėjo finansuoti lietuvių žygių ir kančių istorijos šaltinių leidybą. Tačiau tai truko neilgai. Pasirodžius kvalifikuotų istorikų parengtam dokumentų tomui apie lietuvių trėmimą į Sibirą sovietinės okupacijos metais, daugelis mūsų išeivių Šiaurės Amerikoje pasipiktino: per mažai kančių, per mažai tremtinių! Knyga Čikagoje buvo simboliškai sudeginta, o „žygių ir kančių“ serijos leidyba nutraukta.

Bet kurios tautos istorija yra ne tik žygiai, kančios, bet ir gyvenimo kasdienybė, klaidos, net nusikaltimai (sakysim, dalyvavimas žydų holokauste).

Paradoksas, tačiau A. Smetona ir smetoninė Lietuva tautos sąmonėje buvo reabilituojama sovietmečiu. Mat smetoninė Lietuva buvo nepriklausoma valstybė, o sovietinė Lietuva – okupuota. Dėl to tarpukario, t. y. smetoninė, Lietuva tapo nepriklausomybės simboliu. Buvo nueita dar toliau: užmiršti tarpukario laikotarpio nepritekliai, skurdas, nedarbas, ūkininkų varžytynės ir sukurtas kone visuotinės gerovės, ekonomiškai klestinčios Lietuvos, šalies, kurioje plaukė pieno upės su kiseliaus krantais, mitas.

Baisi besąlyginė Lietuvos kapituliacija Sovietų Sąjungai 1940 m. birželį įvairių valdžios grandžių ir, deja, daugelio paprastų lietuvių talkinimas Maskvai, sudarant savanoriško šalies įsijungimo į SSRS regimybę, – vienas juodžiausių Lietuvos istorijos puslapių. Tačiau greitai buvo sukurtas žydų kaltės Lietuvai 1940 m. mitas: patys lietuviai niekuo dėti, dėl visko kalti žydai. Šį mitą svariai paneigė nuo 1998 m. veikiančios tarptautinės komisijos sovietų ir nacių nusikaltimams Lietuvoje įvertinti darbai.

Dažnai nutylime, kad 1940 m. pabaigoje lietuvių bėglių Berlyne sukurto lietuvių aktyvistų fronto (LAF) ideologijoje buvo nemažai nacionalsocializmo apraiškų, kad LAF orientavosi į hitlerinę Vokietiją ir siekė Lietuvai palydovinės valstybės Slovakijos tipo statuso, kad antisovietinis 1941 m. birželio lietuvių sukilimas buvo, deja, ir žydų žudynių Lietuvoje pradžia. Akivaizdžiai sumenkiname lietuvių dalyvavimo holokauste mastą. Sunaikinant Lietuvos žydus, naciams tiesiogiai ar netiesiogiai talkino ne tik „saujelė žydšaudžių“, bet ir lietuvių institucijos: LAF, laikinoji Vyriausybė, ypač vietinė lietuvių valdžia ir karinės lietuvių formuotės, vadinamieji policijos batalionai. Tačiau apie tai nerasime parašyta jokiam mokymkliniam vadovėlyje.

Atkurtos Lietuvos valstybės teisės aktuose įtvirtintas sovietinio genocido terminas. Turime ir Seimui pavaldų Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo

centrą. Tačiau Lietuvoje buvo tik vienas genocidas – žydų. Okupacinės sovietų valdžios vykdytą lietuvių trėmimą į Sibirą, masinius politinius areštus ir įkalinimus gulaguose minėta tarptautinė komisija traktuoja kaip stalininio teroro politiką. Žinoma, teroras – taip pat nusikalstama ir baustina veikla.

Filosofas Vytautas Ališauskas tvirtina, kad visi pokario partizanai buvo didvyriai, o kas mano kitaip, tas – tautos priešas. Ar iš tikrųjų taip? Naujaisi istorikų tyrimai rodo, kad partizanai nukovė maždaug 1,5 tūkst. okupantų (sovietų armijos karių ir MVD-MGB darbuotojų), 1,5 tūkst. sribų, kelis tūkstančius žemesniųjų sovietinių įstaigų tarnautojų ir išžudė mažiausiai 10–12 tūkst. civilių gyventojų, daugiausia kaimiečių. Be to, žuvo 20 tūkst. partizanų. „Partizaninio karo“ pusiausvyra: vienas žuvęs okupantas ir 23 gyvybių netekę lietuviai.

Jonui Aisčiui, kurio vardas tapo lietuviškosios rezistencijos simboliu, tai buvo baisi pusiausvyra. Ar toli galėjo nueiti trijų milijonų tauta ginkluotoje kovoje su dviem šimtu milijonų imperija? Visas tolesnis chruščiovinis ir brežnevinis Lietuvos istorijos laikotarpis dažniausiai vaizduojamas vien tik kaip gili duobė, kurioje kapstėsi „homo sovieticus“ ir kurioje vienintelė prošvaisė buvo Bažnyčia ir disidentai. Vidurinėms mokykloms skirtame Broniaus Makausko istorijos vadovėlyje 1953–1988 m. Lietuvos ūkiui ir kultūrai tenka keliolika eilučių, Bažnyčiai ir disidentams – penki ar šeši puslapiai.

Taigi tokios mano mintys apie kolektyvinę lietuvių atmintį.

A. Bumblauskas. Vis dėlto yra tam tikrų prošvaisčių, tą minėjo ir ponas J. Paleckis. Galima būtų konstatuoti, kas visai neseniai pripažino me, kad Lietuvos žydo kaip savo bendrapiliečio idėja formuojasi per pastaruosius dešimt metų. Niekada anksčiau Lietuvos istorijoje to nebuvo. Šiandien mes gerbiame žydų paveldą (kalbame apie Šiaurės Jeruzalę, Vilniaus Gaoną), tačiau anksčiau Lietuva nebuvo susimąščiusi apie tai, kad jie yra mūsų istorijos dalis. Ši pastarųjų 10–15 metų tendencija – jau šis tas. Apie lenkus mąstome šiek tiek kitaip, ir man atrodo, kad lenkai jaučia, jog ankstesnė lietuvių tendencija nebevyrauja, turiu mintyje atitikmenį Romanui Dmowskiui. Šiuo atveju Lietuva turi kuo pasigirti, o Lenkijoje kaip tik Dmowskiui dar ir šiandien tai pavyko. Taigi yra pastangų keisti situaciją, bet štai gerbiamasis L. Truska nuogaštuoja dėl istorijos vadovėlių. Tarp mūsų yra ir vadovėlių autorių, ir atsakingų asmenų. Reikia sureaguoti ir pagalvoti, ką toliau darome. Ar tikrai gerbiamas L. Truska yra teisus?

B. Genzelis (Vytauto Didžiojo universiteto Istorijos katedros prof., LSDP Tarybos narys). Problema ta, kad vidurinių mokyklų istorijos vadovėliai yra ne tik prasti, bet praktiškai ten nebedėstoma Lietuvos istorija. Net tarybiniais metais Lietuvos istorija buvo dėstoma. Žinoma, daugiausia visuomenės dėmesio sulaukia skandalingi darbai. Mes gerai žinome tą, kuris parašo skandalingą darbą, bet nežinome to, kas parašo normalų. Yra ir gerų vadovėlių, tačiau apie juos nekalbama. Tai mūsų mentaliteto bėda.

A. Bumblauskas. Ar visada mūsų koncepcijos, kuriomis smerkėme tam tikrus A. Smetonos režimo vertinimus ar idealizavimus, yra susijusios su tuo, ar mes neišpilame su vandeniu ir kūdikėlio, ar neprarandame perspektyvos ir dėl Tarybų Lietuvos istorinio vertinimo. Tokiu atveju iškeliamo pozicija, kuri yra labai nedėkinga ir griežtai oponuojanti kai kuriems kuriamiems mitams. Ar mitų pervertinimas yra jau kolaboravimas su sovietų

ideologija ir mitologija? Štai šiame kontekste norėčiau toliau tęsti ir paprašyti prof. B. Faulenbacho tarti keletą žodžių.

B. Faulenbachas. Suprantu, kad reikia skirti net formas, kaip diskutuojame apie istoriją ir kaip ją vertiname. Istorikai supranta ne istoriją, bet yra įsigilinę į ją, istorikai turi stebėti, kokie dabar yra mokslo standartai, istorikai yra pasaulinės istorikų bendruomenės dalis ir tarsi turi rekonstruoti praeitį. Viena yra kritiškas požiūris, visai kas kita – visuomenės atmintis. Ji selektyvi. Tik tie dalykai, kurie kartais svarbūs, kartais – ne, išbraukiami, ir visuomenė iš savo atminties juos išmeta, bet demokratinėje pilietinėje visuomenėje atmintis apibrėžiama ne tik politikų, ją galima apibūdinti pagal tikslą, norint sukurti savo tapatumą, skirtingai nei totalitariniame ir autoritariniame režime. Mes turime praeities patirtį ir laikas daryti dabarties išvadas.

Labai pavojinga vadovautis tik mitais, nes istoriniai mitai neatspindi tikrovės. Vadovaudamiesi istoriniais mitais, gausime labai selektyvų praeities vaizdą. O patirtį būtina išlaikyti, ir mums praeitis turi būti įdomi, todėl istorikai būtinai reikalingi, jie turi aiškinti, kokia buvo istorija, turi vertinti procesus plačiai. Istorikai privalo matyti daugelį perspektyvų, o ne tik kurti tautiškumą politine prasme.

A. Bumblauskas. Kodėl mes neišryškiname neperlenkdami kelių pozicijų ir tos pačios istorijos vertinimo, suvokdami, kad tas pats herojinis mitas nėra tik teigiamas ar neigiamas. Taip, yra garbės ženklai, savigarbos dalykai. Tačiau yra ir alternatyvios pozicijos. Man visada neaišku, kodėl mes kalbėdami apie istorinę kultūrą siekiame tariamo objektyvumo, tarsi būtume perėmę visą XIX amžiaus tradiciją. Jau tai nebeįmanoma, viskas jau seniai įrodyta. Vadinas, lieka daugiaperspektyvumas, nes tik taip atsisakysime diktatūros, bet kokios praeities idealizavimo.

A. Nikžentaitis. Norėčiau pratęsti Jūsų mintį. Klausydamas lietuvių kolegų pasisakymų, manau, kaip dabar būtų gerai turėti diktatūrą. Sakykime, išspręstume visus vadovėlių klausimus, būtų tvarka su istorijos vaizdavimu ir tam tikrų problemų mums neiškiltų. Šiaip šioje konferencijoje palietėme daugybę klausimų, tačiau kalbame apie istorinę kultūrą, istorinę atmintį ir istorijos dalykus. Istorinės kultūros, atminties pagrindai buvo Senovės Egipte, jie yra ir XXI mažiau Lietuvoje. Mano supratimu, istorikų nereikėtų atriboti nuo istorijos rašymo. Jie ne tik turi rašyti istoriją, bet kartu ir analizuoti kultūrinės atminties kėlimo būdus.

Akivaizdu, kad šiandien neįmanoma parašyti vieno teisingo vadovėlio, reikia siekti, kad jų būtų labai daug ir įvairių. Tas pats pasakytina ir apie istorinę kultūrą. Čia istorikų, politikų uždavinys yra kritikuoti senuosius modelius, rodyti silpnąsias jų vietas ir siūlyti alternatyvas. Ir Mindaugas Jurkynas savo pasisakyme tai pabrėžė. Turėtume suvokti ir iš istorikų bei politikų reikalauti, kad siūlytų alternatyvius modelius, kas vis dėlto mus integruoja į regioną ir kartu daro mūsų istoriją Europos istorijos dalimi. Tai, ką siūlė prof. Faulenbachas, yra gerai, bet visiškai kitoks istoriko uždavinys, kaip kalbama apie gryną istoriją. Jis turi būti daugiau griovėjas ir, kalbant apie istorijos panaudojimą, kritiškas interpretatorius ir vertintojas.

Nusigręžęs nuo lietuviškos problematikos, norėčiau duoti pasiūlymą vokiečių kolegoms. Jeigu norite geriau suprasti naująsias Europos Sąjungos šalis, pasižiūrėkite į Rytų

Vokietiją. Mes esame tokie kaip rytų vokiečiai, tai jūs jų labai smarkiai nespaukite ir nekritikuokite, bet pabandykite suprasti.

Ir paskutinis klausimas ponui Kuhne. Jeigu kalbame apie istorijos amneziją, manau, kad istorinė amnezijos proceso pradžia prasidėjo ne 1965 metais, tai buvo tik istorijos amnezija, pradžia kalbėti apie holokaustą ir atsakomybę. Tų procesų pradininku laikyčiau vokiečių Gerhardą Schroderį, kai per pirmąją kadenciją jis nenuvažiavo į konferenciją Suomijoje, kurioje nebuvo vokiečių kalbos kaip vienos iš Europos Sąjungos šalių kalbos. Mano supratimu, nuo tada vokiečiai pradėjo jaustis kitokie. Aišku, mes iš karto girdime lenkų intelektualų nuogaštavimus dėl to, kad vokiečiai darosi kitokie, ir matau, kad pasikeitimas nuo Gerardo Schroderio laikų vokiečius veda ne taip kaip lenkus, bet vis tiek į tą herojinį kultūrinės atminties kūrimo kelią. Pirmiausia pabrėžiant vokiečių tautos lygiateisiškumą, antra vertus, kas labai stipriai matyti, aukos dalyką. Gal jūs, būdami Vokietijoje, galėtumėte prognozuoti, ar būsite, o jei būsite, tai po kiek metų vėl mums pavojingi?

H. Kuhne. Norėčiau pakartoti, ką kalbėjau savo pasisakyme. Akivaizdu, kad sovietų praeities atmintis ir prisiminimai yra tautos atminties dalis Rytų Europos šalyse. Pasisakyme kalbėdamas apie įvairias diktatūrų rūšis, turėjau mintyje sovietų sistemos pavojus. Bet mes turime žvelgti į sovietų laikotarpį tam tikrame kontekste, nes XX amžiaus Europos istorija yra ne tik šio žemyno dalies istorija, bet ir Pietų bei kitų Europos dalių istorija.

Pastaraisiais metais istorinė atmintis suvaidino svarbų vaidmenį politiniuose debatuose, kai reikėjo priimti sprendimą, kuris iki tol buvo visiškai neįprastas pokario Vokietijoje: dalyvavimas kare prieš Miloševićiaus Jugoslaviją Kosovo konflikto metu buvo pateisinamas pirmiau minėta „daugiau niekada“ atsakomybe. Tuo tarpu opozicija prieštaravo Vokietijos karių dislokacijai Makedonijoje, kur jie turėjo užkirsti kelią pilietiniam karui, sakydama, kad Vokietijos kariai neturėtų įžengti į teritoriją, kurioje praeityje vykdė nusikaltimus. Šie pavyzdžiai iš dalies atsako į klausimą, ar vokiečiai vieną dieną vėl gali tapti „pavojingi“. Šis atsakymas aiškiai parodo, kad pagrindinė Vokietijos politinė jėga propaguoja karinės jėgos panaudojimą kaip paskutinę priemonę, ginant žmogaus teises.

Pokario Vokietija sąmoningai sumažino netgi galimą vienašališką jėgos panaudojimą integruodamasi į NATO ir dabartinę Europos Sąjungą. Kita vertus, Vokietijos gyventojai prieštarauja karinės jėgos panaudojimui net ginant žmogaus teises. Įsikišimas Kosove ir Afganistane buvo labai nepopuliarūs, ir ne todėl, kad vokiečiai simpatizuotų Miloševićiui ar Bin Ladeniui arba manytų, jog yra taikus būdas juos sustabdyti. Jie įsitikinę, kad kištis į karinius veiksmus yra ne Vokietijos reikalas. Kartais galima išgirsti išvedžiojimų, kad „jei mes nesikišime, tai ir blogis nepasibels į mūsų duris“. Tokia mintis neteisinga, ji gimė iš savanaudiško izoliavimosi, tačiau tai nėra grėsmė mūsų artimesniems ar tolesniems kaimynams.

Aš, kaip Vakarų europietis, pripažįstu, kad naujų Europos Sąjungos šalių narių istorinė patirtis kitokia nei „senųjų“ šalių narių, nors dalis mano šalies buvo valdoma komunistų iki tol, kol baigėsi jų vyravimas Vidurio ir Rytų Europoje. Baltijos šalių ir Lenkijos saugumo interesai, kiek tai susiję su Rusija, yra teisėti, kaip ir Rusijos pateiktų, į praeitį

orientuotų istorinės raidos aiškinimų kritika (pvz., Stalino ir Ribentropo paktas). Tačiau kai Baltijos jūros dujotiekio projektas lyginamas su Stalino ir Ribentropo paktu, turime pasakyti, kad tai daugiau nei vienas žingsnis, kertantis ribą tarp istorinių debatų ir primityvios politinės propagandos.

J. V. Paleckis. Lietuvos ir Lenkijos politikai kartais linkę ieškoti naujų hitlerių ir ribentropų Vakaruose bei naujų stalinų ir molotovų Rytuose. Dėl Rytų galima ginčytis, nors, mano nuomone, tarp Stalino ir Putino atstumas didelis, net jei Staliną lyginsime su Brežnevu, skirtumai akivaizdūs. ES ir NATO valstybėse nėra jokios prasmės ieškoti nei Hitlerių, nei Ribentropų. Ir tokie palyginimai, regis, yra labai neatsakingi. Mūsų žiniasklaida, istorikai į tai reaguoja nekritiškai.

A. Bumblauskas. Neseniai teko būti Kijeve J. Giedroyco šimtmečio konferencijoje. Joje dalyvavo Lenkijos liustracijos proceso dalyviai, vadovai, ir aš klausiau jų, kaip jums patinka, kad J. Giedroycas buvo be galo priešiškas liustracijai. Jie teigė, kad antikomunizmas juos jungė. Man iki šiol tai neaišku.

J. Pinioras. Nors esu kairysis politikas, man aišku, kad tautinės valstybės idėja nėra visiškai tapati liberalios valstybės idėjai. Man atrodo, kad demokratinė sistema konfliktuoja su tautiškos valstybės supratimu. Nemanau, kad R. Dmowskiui šiandien reikėtų statyti paminklus. Manau, politiškai tai tiesiog laiko švaistymas, tam Lenkijai nereikėtų gaišti laiko. Juk dabar Lenkija yra Europos Sąjungos narė ir kuriama nauja Europos bendruomenė. Ir Lenkija turi prisiminti savo situaciją – mes turime praeitį ir kuriame kažką naują. Mes esame Europos bendruomenės dalis, dalyvaujame kuriant Europos Konstituciją, ir man visiškai aišku, kad Lietuvai, kuriai būdingas Baltijos mentalitetas, apie kurią kalbėjo daktaras M. Jurkynas, yra tiesiog būtina išsaugoti ne tik lietuviškąją, bet ir baltiškąją tapatybę.

Prof. A. Bumblauskas kalbėjo apie J. Giedroycą, jo palikimą. Tai puikus palikimas lietuviams ir lenkams, tai mūsų bendros valstybės palikimas. Ne tik Lietuva, Lenkija, bet ir Baltarusija, Ukraina gali dalyvauti kuriant ateities istoriją, nes mūsų bendros istorijos simbolis buvo visų mūsų valstybė, ir minėtasis J. Giedroycas parodo, kad turime bendrą praeitį.

Galiu tik išsakyti savo asmeninę politinę nuomonę. Vyksta istorijos politizavimo procesas, ir tai matyti konservatyviųjų dešiniųjų stovykloje ne tik Lenkijoje, bet ir Rytų bei Vidurio Europoje. Istoriją norima pavergti savo tikslams ir liberalų, kairiųjų požiūris į Europos politiką turėtų būti orientuotas sukurti Europos kelią, ir Europos raidoje mes turėtume tarti savo istorinį žodį.

A. Bumblauskas. Tačiau vis tiek išlieka klausimas, ar įmanoma vertinti komunizmo ideologiją nepasvėrus liustracijos dalykų ir kurti naują identitetą. Niekas neatsako į šį klausimą. Griaunant tautinius mitus, stabus visada pasigirs kaltinimų, kad tai yra griovimas nestatant nieko, paliekant tuščią vietą, kad amoralu griauti tautos tapatybę, nepasmerkus komunistinės mitologijos. Šis klausimas neduoda man ramybės.

V. P. Andriukaitis. Priklausau prie tų, kurie balsavo „prieš“ priimant sprendimą dėl liustracijos ir desovietizacijos. Šiandien ne ta tema, prie kurios galima būtų grįžti. Aš nebuvau komunistas, kaip jūs žinate, bet sakydavau, kad nesu antikomunistas, ir tai akcentuodavau sąmoningai. Kai dabar matau antikomunistus, ypač jais tapusius buvusius komunistus, arba vienaip, arba kitaip kolaboravusius su sovietine sistema, darausi

antiantikomunistas (jei taip galima pasakyti), nes tuomet kyla labai daug argumentų, kurios reikia aptarti. Liustracijos klausimas yra kitokio pobūdžio, nei komunizmo ideologijos vertinimas. Juk liustracijos problema iškilo ir Ispanijai, Portugalijai, Graikijai, Prancūzijai ir kitoms šalims, kurios nesusidūrė su komunizmo diktatūra, tačiau išgyveno kitokius autoritarinius režimus arba okupacijas.

Lietuvos istorinėje tapatybėje mes turime be galo didžių dalykų. Lietuvos europeizacija, Lietuvos krikštas vyko per visus amžius: Gedimino laiškai yra paminklas, daug didesnis negu keli mūšiai. Lietuvos Statutai yra paminklas, daug didesnis negu kas kita. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė kaip viduramžių valstybė yra erdvė, kurią istorikai galėtų pateikti istorinei liaudies minčiai kaip vertybę. Ir prof. A. Bumblauskas tą labai gerai daro.

Baltijos kelias, Gotlando komunikatas, taikus išsivadavimas, panašus į Gandžio propaguotą kelią – tai milžiniškos vertybės. O kur dar Lietuvos europeizacija – įstojimas į Europos Sąjungą, NATO. Norėčiau oponuoti Mindaugui Jurkynui kalbant apie baltas vėliavas, jei mes statome tiltus, pirmiausia būkime statybų, o ne apkasų dalyviai, nes kai apkasuose esi, gali kelti baltas vėliavas ir t. t. Dėl Lietuvos europeizacijos. Lietuva turi neužmiršti santykių su Rusija. Man teko dalyvauti eurointegraciniuose procesuose. Mes teigėme: kai įstosime į Europos Sąjungą, dar labiau pagerinsime santykius su Rusija ir kitais, nes esame geresni ekspertai. O reikalai apsisuka, ir kuo toliau, vis aštriau ir blogiau. Čia nėra vienpusė problema.

Geras pavyzdys – Lietuvos istorijos instituto dokumentų rinkinys, išleistas kartu su rusų mokslininkais, apie TSRS ir Lietuvą Antrojo pasaulinio karo metais. Jei mes nestatysime tiltų, tai kas juos statys? Ir tiltus statant reikia vadovautis ne pralaimėjimo, o laimėjimo nuotaikomis. Europos Sąjunga, Rusija, Jungtinės Valstijos – šis junginys turi ateiti pasaulio erdvėje globalizacijos sąlygomis tik nutiesdamas naujus tarpusavio bendradarbiavimo tiltus ir taip sustiprindamas globalinę pažangą.

Dabar žvelgdamas į prof. B. Genzelį prisiminiau tarsi tokį priesaką: profesorius labai aktyviai gynė mintį, kad reikia bendrauti su rusų demokratais, ir kėlė klausimą, kas atsitiks, kai mes neteksime ryšio. Profesorius vadovavo Lietuvos ir buvusių NVS šalių draugijai, aš buvau kviečiamas į susirinkimus, dabar tai merdėja, nėra didelės veiklos. Mes praradome ryšį su rusų demokratais. Ką daryti, kad visa tai sustiprėtų? Pritariu knygos „Demokratija ir jos kritika“ autoriaus Roberto Dahlo pozicijai: „tikiu, kad savivaldžių, politiškai lygių ir visam tam reikalingus resursus bei institucijas turinčių žmonių vizija visada bus įtaigi ir reikli vadovė ieškant visuomenės, kurioje žmonės gali gyventi kartu taikiai, gerbdami vienas kito prigimtinę lygybę ir drauge siekdami galimo geresnio gyvenimo“. Taigi demokratija, žmogaus teisės yra fundamentas. Tai milžiniškos vertybės, kurios turi derėti su tautinės tapatybės išsaugojimu, nes ES tiktai ir sudaro pagrindą tautinei tapatybei reikštis per universaliąsias vertybes, sujungdama kultūrinį tautų identitetą su pamatinėmis žmogaus teisėmis. Be bendravimo, dialogo, bendros kovos su nacionalizmu, antisemitizmu ir kitais radikaliais iššūkiais nebus demokratijos pergalės. Tautinių tapatybių įvairovė įmanoma tik pagarbos žmogaus teisėms kontekste.

H. Kuhne. Nesu akademinės visuomenės atstovas, istorija domiuosi mėgėjiškai, bet šiuo metu Vokietijos laikraštis „Der Spiegel“ spausdina seriją straipsnių apie vokiečių

ištakas. Griaunami mitai, susiję su Vokietijos istorija. Pirmiausia sugriautas mitas, kad vokiečiai atėjo iš germanų tautų, kurios keliavo į Romos imperiją.

Studijuodamas Universitete socialinius mokslus, sužinojau, kad užduotis yra griauti mitą, o ne jį kurti, net jei tai yra patogiu. Jį griauti – mokslininko uždavinys. Žmonių sąmonėje neturi būti to, kas negrindžiama tikrove.

Prof. A. Bumblauskas pateikė klausimą: ar vokiečiai pamiršo istorinius aspektus, susijusius su sovietine sistema? Atsakysiu: ir taip, ir ne. Be abejo, žiūrėdami į Vokietijos praeitį, matome, kad moksliniai istorijos tyrimai skirti daugiausia nacių režimui. Antra, istorijos moksliniai tyrimai, skirti sovietų sistemai, atliko ne tokį didžiulį vaidmenį, kuriant Vokietijoje Tarybų Sąjungos tapatybę, kiek nacių režimo tyrimas. Mokslininkai suvokia, kad vokiečių nepalankumas Tarybų Sąjungai ir rusams penktojo dešimtmečio antroje dalyje atėjo iš karo ir buvo grindžiamas propaganda, kurią skelbė naciai: jie esą yra prastesni už vokiečius, jais negalima pasitikėti.

Į tai reikia žiūrėti kritiškai. Pokyčiai vyko, kai į valdžią atėjo Gorbačiovas; perestroika labai teigiamai vertinama Vokietijoje. Kodėl vokiečiai visa tai vertina pozityviai? Todėl, kad Vokietija galiausiai susivienijo, vokiečiai pajuto, kad branduolinis karas jiems nebegresia. Antras klausimas dėl amnezijos: ar vokiečiai vėl taps pavojingi? Kalbant apie amneziją, galbūt tai yra nesupratimas. Aš suvokiu Jūsų mintį, kad yra skirtingi būdai tyrinėti sovietinę ir nacių patirtį ir atmintį. Amneziją suprantu kaip tam tikrų dalykų atmetimą arba priskyrimą prie tabu. Pasakiau, kad nacių laikotarpis 1945–1965 m. Vokietijoje buvo laikomas tabu. Tiktai 1965 metais Frankfurte vyko pirmasis teismo procesas ir nuo tada jau nebegalima kalbėti apie amneziją, nuo tada vyksta dar daugiau tyrimų, kaip veikė nacių mašina, mechanizmas ir kas sugriovė demokratinės sistemos pagrindus Vokietijoje. Kalbant apie heroizmą, ponas Faulenbachas mane pataisys, bet devintajame dešimtmetyje Vokietijoje vyravo istorinis revizionizmas, bet tuomet jis patyrė nesėkmę, patirtų tokią nesėkmę ir dabar. Tuo laikotarpiu vokiečiai pradėjo kalbėti apie konstitucinį patriotizmą. Demokratija yra didesnė vertybė negu tauta, štai pagrindinis vardiklis.

Jūs, pone Bumblauskai, minėjote apie sprendimą siūsti vokiečius į Vokietijos misiją Kosove ir kaip tai susieti su istorine Vokietijos praeitimi. Pažiūrėkime į debatus, ar reikėjo vokiečius siūsti į misiją Kosove, Makedonijoje. Buvo daug diskusijų, dėl Makedonijos, Gerhardas Schroderis turėjo iškelti klausimą Parlamente ir gauti tam daugumos pritarimą. Mano nuomone, kalbant apie vokiečius, didesnis pavojus kyla kitur, kai dalis Vokietijos visuomenės eina izoliavimosi keliu. Mes nenorime niekur dalyvauti, manydami, kad blogis mūsų nepasieks. Gal tai klaidinga nuostata ir tai tik nesikišimo politika. Vokiečiai po Antrojo pasaulinio karo atsigręžę į Europą, kad išpareigotų niekad nebeiti tais pavojingais keliais, suteikiančiais tiek nepatogumų kaimynams.

V. Gražulis (Mykolo Romerio universiteto Viešojo administravimo fakulteto doc., soc. m. dr.). Nesu istorikas, džiaugiuosi dalyvaudamas šioje konferencijoje. Prieš porą mėnesių gavau Lietuvos istorijos enciklopediją ir stebėjaisi faktu apie Baltijos kelią. Nepasakyta, kad Baltijos kelyje dalyvavo kitų tautinių bendrijų atstovai. Taigi istorija yra iškreipiama. Prof. A. Bumblauskas, ponas L. Truska prisimena, kad man teko Sąjūdžio

laikais būti vienu iš iniciatorių atkuriant tautines bendrijas, net pačiam teko organizuoti dviejų kilometrų Baltijos kelio atkarpa Šeškinės rajone, kurioje stovėjo tautinės bendrijos. Dabar profesorius pasakė, kad mes galime kalbėti ramiai – „žydai mūsų“. Galime ramiai kalbėti, kad ne tik žydai mūsų, bet ir baltarusiai, ir rusai. Kodėl?

Prieš mėnesį vyko konferencija „Tautinės bendrijos Vilniaus istorijos kontekste“. Sužinojau labai įdomų faktą: archeologai Užupio rajone, kur stovi stačiatikių cerkvė, kasinėdami nustatė, kad ten yra slaviško miesto liekanų. Tai sužinojus iškilo klausimas, kas pradėjo kurti Vilniaus miestą? Šis miestas yra senesnis už tą, kurį mes žinome iš istorijos paveldo. Yra daug dalykų, apie kuriuos istorikai turėtų kalbėti.

Demokratija – atsvara autoritariniam režimui, kraštutinei diktatūros formai. Turime sutikti, kad švariai kalbėti apie demokratiją istorijoje mes negalime, visada yra mišinys.

Dėl nacionalinio klausimo. Mano nuomone, tai vienas svarbių indikatorių vertinant politiką ir istorinę atmintį. Štai prieš kelerius metus dirbau ministerijoje ir vienoje iš kelionių mano delegacijai Prahoje buvo pasiūlyta aplankyti žydų kapines, nes kaip paprastai viso pasaulio turistai toje vietoje lankosi. Tarp mūsų buvo vienas Vyriausybės narys, kuris atsisakė eiti į šią ekskursiją, motyvuodamas, kad jis yra lietuvis ir jo tai nedomina. Jei tokie žmonės ateina į valdžią, neabejotina, kad jie laikosi panašios pozicijos. Manau, tautinis klausimas turi egzistuoti kaip indikatorius.

M. Jurkynas. Kaip minėjau pradžioje, norėčiau duoti patarimą. Istorinė patirtis yra labai svarbi, ji gyva politinėje sąmonėje, jei mes save suvokiame kaip aukas, tuomet tai nulemia mūsų elgesį, tik suvokę, kas esame, suprantame, ko norime, bet istorinę patirtį būtina išlaikyti, tačiau netapti istorijos įkaitais. Santykiai su Lenkija parodė, kad istorija netapo kliūtimi plėtoti gerus kaimyninius klausimus. Iš tikrųjų, Lietuvai ir kitoms Baltijos šalims reikia papildyti savo baltišką regioninį identitetą „sėkmės istorija“ – iš tikrųjų sėkmingai pavyko išeiti iš Sovietų jungo, sėkmingai įsijungti į transatlantines sąjungas ir struktūras, sėkmingai plėtoti Europos kaimynystės politiką ir sėkmingai užbaigti pokomunistinę transformaciją bei pasiekti realių ekonominių ir socialinių proveržių. *We are the winners!* – mes esame nugalėtojai, mums pavyko pasikeisti, esame atviri dialogui aptarti ir mums skausmingą istoriją.

A. Bumblauskas. Dėkoju visiems susirinkusiems, ypač svečiams, atskleidusiems mums kitokią kontekstą, ne tokį, kokį mes įpratę girdėti. Plati europinė panorama atskleidžia daug sudėtingesnę diktatūrinių ir autoritarinių režimų Vidurio ir Rytų Europoje problematiką, suformuoja naujus siūlymus istorikams, politikams, žurnalistams ir intelektualams. Visa tai turėtų mums padėti formuojant atvirą ir demokratišką mūsų visuomenių tapatybę. Tuomet ir Lietuvoje įvykdytas 1926 metų perversmas ir po jo sekęs autoritarinis režimas bus vertinamas iš naujų pozicijų, o ne asocijuosis su kažkokiu „aukso amžiumi“. Daug platesnio požiūrio viltis yra mūsų konferencijos rezultatas.

Apibendrinamosios pastabos

Istorikai teigia:

vokiečiai geriau išmoko istorijos pamokas nei lenkai ar lietuviai

2007 m. vasario 8 d. Europos Parlamento Socialistų frakcija, Vokietijos, Lenkijos bei Lietuvos istorikai ir intelektualai susirinko į konferenciją, skirtą istorijos politikai. Konferenciją Vilniuje kartu su Lietuvos istorijos institutu bei Vilniaus universitetu organizavo Europos Parlamento Socialistų frakcija. Dalyviai kėlė uždavinį – atsakyti į praktinį klausimą, ar pasimokyta iš XX amžiaus diktatūrinių ir autoritarinių režimų Vidurio ir Rytų Europoje.

Konferencijoje buvo pabrėžta būtinybė įvertinti istorinius faktus ir tai, kaip jie panaudojami kuriant moralines vertybes, kartu ir nepalankias sąlygas autoritarinėms idėjoms Europos Sąjungos visuomenėse plisti.

Norėdami atsakyti į šiuos klausimus konferencijos dalyviai tyrinėjo Vokietijos, Lenkijos ir Lietuvos kolektyvinę atmintį, kurią jie apibrėžė kaip istorijos interpretavimą, suderintą su šiandienos ir artimiausios ateities tikslais. Politikai, intelektualai ir žiniasklaidos atstovai, konstravę kolektyvinę atmintį, prisiėmė visišką atsakomybę už visuomenėje įskiepytas vertybes. Tad klausimas, ar istorijos pamokos išmoktos, buvo skirtas jiems.

Konferencijos pirmojoje dalyje buvo perskaityti pranešimai, po to pranešėjai atsakinėjo į konferencijos dalyvių klausimus.

Lenkijos publicistas Krzysztofą Teodorą Toeplitzą savo pranešime „Diktatūriniai ir autoritariniai režimai XX amžiaus pirmojoje pusėje: Lenkijos patirtis“ pabrėžė, kad konferencijos pavadinimas kviečia šių dienų politikus išmokti istorijos pamokas. Tai, kad šis kvietimas yra svarbus ir aktualus, rodo dabartinė Lenkijos situacija.

Dabartinė Lenkijos dešiniojo sparno vyriausybė, atėjusi į valdžią 2005 metais, skiriasi nuo ankstesnių dešiniųjų tuo, kad ji nesitenkina tik praktiniais sprendimais politikos ir ekonomikos srityje, bet ir grindžia savo veiklą konkrečia politine filosofija, kurią galima pavadinti „istorine politika“. Tai atgaivina Lenkijos kultūrinėje atmintyje nacionalizmo, antisemitizmo, lenkų išskirtinumo ir kitus mitus, sukelia daug sunkumų demokratinių vertybių plėtrai. Šiuo metu Lenkijoje požiūris į Europos Sąjungą tampa svarbia skiriamąja linija tarp liberaliųjų ir nacionalistinių jėgų. Integraliojo nacionalizmo atstovai (ir ne tik Lenkijoje) skelbia, kad europinė integracija kelia grėsmę nacionalinėms vertybėms ir papročiams, kurie gali būti sunaikinti. Tik pliuralizmo principas yra vienintelis loginis atsakas į aiškiai agresyvius integraliųjų nacionalistų pareiškimus.

Bochumo universiteto profesorius dr. Berndas Faulenbachas pranešime „Diktatūrinis režimas: Vokietijos patirtis“ pabrėžė, kad nuo 1933-1945 m. Vokietijos diktatūrinio režimo nukentėjo ne tik Vokietija, bet ir kitos Europos ir pasaulio šalys. Daugiau nei 55 mln. Antrojo pasaulio karo aukų ir 6 mln. žydų išnaikinimas – tai faktai, nusakantys begalės žmonių nesuvokiamas kančias ir mirtį.

Nacizmo laikotarpiu egzistavęs ypatingasis Vokietijos kelias ir holokaustas ir šiandien Vokietijoje išlieka pagrindiniais diskusijų aspektais. Vokietijos plėtra XX amžiaus pirmojoje pusėje buvo vadinama ypatinguoju Vokietijos keliu, Vokietijos diktatūrinis režimas buvo laikomas unikaliu Europoje ir pasaulyje. Tačiau kartais pamiršamas faktas, kad tarp Pirmojo pasaulinio karo ir Antrojo pasaulinio karo pabaigos diktatūrinės ir autoritarinės sistemos buvo išplitusios daugelyje šalių. Savo pranešime pranešėjas vertino Vokietijos diktatūrinį režimą, remdamasis europietiška perspektyva atskleidamas, kokiais ypatingais bruožais skyrėsi Vokietijos ir Europos diktatūriniai režimai ir kas juos siejo. B. Faulenbachas pabrėžia, ko galima pasimokyti iš diktatūrinio režimo laikotarpio atskirose šalyse ir Europoje apskritai, ką šis laikotarpis reiškia tautinei ir europinei atminties kultūrai.

Pranešėjo įsitikinimu, Europos valstybių istorija yra labai skirtinga. Dėl to natūralu, kad ir prisiminimai, ir atminties kultūra yra labiau traktuojami iš tautinių pozicijų. Tačiau suvienytoje Europoje tautos negali būti izoliuotos. Apie tautų istoriją, tautų prisiminimo kultūrą būtina kalbėti plačiau, tarptautiniu mastu, nepamirštant nė vieno iš XX a. diktatūrinių režimų.

VPU profesorius dr. Liudas Truska pranešime „Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje“ apžvelgė autoritarizmo įsigalėjimo Lietuvoje patirtį po 1926-ųjų metų pabaigoje įvykusio perversmo. Pranešėjas teigia, kad A. Smetonos autoritarinis režimas ryškiai skyrėsi nuo stalininio, nacistinio ar itališkojo fašistinio valdymo sistemų, nors kai kurių fašizmo bruožų (Tautos Vadas, vienpartinė sistema, korporacinės santvarkos užuomazgos, parlamento nebuvimas, griežta žiniasklaidos cenzūra) „smetoninėje“ Lietuvoje, matyt, buvo. A. Smetona Lietuvoje įtvirtino nuosaikų režimą, tačiau ir jo padariniai demokratijos ir pilietinės visuomenės plėtrai Lietuvoje buvo neigiami.

Pasak konferencijoje perskaičiusio pranešimą Lietuvos istorijos instituto direktoriaus dr. Alvydo Nikžentaičio, palyginus trijų ES valstybių kolektyvinę atmintį, galima daryti išvadą, kad daugiausia pasimokė Vokietija. Šios šalies kolektyvinėje atmintyje vyrauja du atraminiai taškai – holokaustas ir pasipriešinimas nacionalsocialistiniam režimui. Jų apraiškų galima įžvelgti reikšminguose Vokietijos monumentuose, gatvių pavadinimuose ir įstatymuose, draudžiančiuose nacistinę simboliką. Bet svarbiausia yra tai, kad pagrindiniai šiuolaikinės politikos sprendimai yra pateisinami šiais praeities pavyzdžiais (net vienas svarbiausių Vokietijos vyriausybės nutarimų XX amžiuje – pasiūsti kareivius į Kosovo misiją – buvo grindžiamas mintimi – neleisti pasikartoti antrajam Aušvicui).

Kolektyvinė Lenkijos ir Lietuvos atmintis vis dar rodo neapibrėžtą požiūrį į autoritarinius režimus. Vertindamos XX a. diktatūrų laikotarpį Lenkijos ir Lietuvos visuomenės yra linkusios ieškoti kaltųjų išorėje. Abi šalys smerkia savo okupantus. Pasak dr. Nikžentaičio, šis reiškinys tik sustiprina aukos sindromą ir visiškai nepadaeda įtvirtinti demokratijos kaip priešpriešos autoritarizmui. Jis teigia, kad šiuo atveju aukos sindromas skatina nacionalizmą, o nuo etninio nacionalizmo iki diktatūros ar autoritarinių režimų tėra vienas žingsnis.

Reikia suformuoti ideologiją, kuri vienyty kaimynines šalis. Dr. Nikžentaitis pateikė Skandinavijos šalių, kurių vienybė grindžiama kultūriniu bendrumu, pavyzdį.

Konferencijos antroje dalyje vyko apskritasis stalas „Ko Europos visuomenės pasimokė iš autoritarinių režimų ir diktatūrų“?

Apskritojo stalo moderatorių Vilniaus universiteto profesorius A. Bumblauskas, apibendrinamas pirmąją konferencijos dalį, teigė, kad kol kas, pranešėjų nuomone, mažai pasimokyta. Tai nuskambėjo pono T. Toeplitzo pranešime – lenkai nepasimokė. Dar 1999 m. gruodžio 31 d. viename paskutiniųjų savo interviu didysis lenkų intelektualas J. Giedroycas teigė, kad Lenkiją valdo dvi urnos – Romanas Dmowski ir Jozefas Pilsudkis. Iš tikrųjų Lenkija yra ta šalis, kuri atrodo teikianti vilčių kaip didžiausia šio regiono šalis, tačiau ji irgi turi didelių bėdų dėl istorinės praeities. Naujai į tai pradedama žvelgti ir Vokietijoje. Didelėje Vidurio Europos dalyje po komunizmo griuvimo visuomenių atmintyje vėl savo vietą atranda nacionalizmas. Prof. A. Bumblauskas pakvietė apskritoj stalo dalyvius Europos Parlamento narius Helmutą Kuhne, Jozefą Piniorą, Justą Paleckį, Vilniaus universiteto atstovą Mindaugą Jurkyną bei Socialinių ir ekonominių tyrimų instituto atstovą Vytenį Povilą Andriukaitį atskleisti savo požiūrį į šią problematiką.

Europos Parlamento narys Helmutas Kuhne pabrėžė kolektyvinę Vokietijos atsakomybę: „vokiečių pareiga yra suprasti, kas atsitiko, ir neleisti tokiems dalykams pasikartoti ateityje“.

Pasak jo, „kai visuomenė praranda gebėjimą priešintis diktatūrinėms ir autoritarinėms jėgoms, ji pasmerkta risti žemyn. Europos integracija pajėgi panaikinti nacionalistines, autoritarines ir totalitarines ideologijas bei socialinę nelygybę. Lietuviai, lenkai ir vokiečiai – visi galėtų gyventi geriau Europos Sąjungoje, stiprioje pasaulinėje sąjungoje tarp JAV ir Kinijos. Mes visi galėsime gyventi geriau, jei Europos Sąjungoje dirbsime kartu kaip europiečiai“.

J. Pinioras pabrėžė, kad po didžiosios Europos Sąjungos plėtos Europos Parlamentas vėl atsidūrė politinių debatų apie istorijos reikšmę ir demokratinę Europos politiką centre. Europos Parlamento Socialistų frakciją surengti šį seminarą paskatino diskusijos, kilusios minint Antrojo pasaulinio karo pabaigą. Socialistų politinė grupė iškelė tas diskusijas į Europos Parlamento lygmenį. Praėjus metams po šių diskusijų, Europos Parlamento narys, profesorius M. Giertych, Lenkijos Ministro Pirmininko pavaduotojo tėvas, pasakė garsiąją savo kalbą. Joje jis liaupsino Ispanijos generolą Franką. Būdinga, kad dabartinių Vidurio ir Rytų Europos konservatyvių dešiniųjų ideologija, kai kalbama apie liberalias Vidurio ir Rytų Europos prieškarinio valstybes, mėgina primesti antidemokratinį stalinizmo pobūdį visiems kairiesiems, stipriai sutelkdama dėmesį į vieną tašką – vienintelę totalitarinę sovietų sistemą. Tai XX amžiaus istorijos falsifikavimo ideologija.

Užmirštama, kad XX amžiaus istorijos pamokos dabartiniams politikams yra labai rimtos. Europos Sąjunga – tai tvirčiausias tęstinės demokratinės politikos garantas; antrasis garantas – Europos valstybių pilietinės visuomenės su tvirtai išsisknijusiomis demokratijos ir liberalizmo vertybėmis, o trečiasis – demokratiškų kairiųjų egzistavimas ir galimybė jiems sudaryti sąjungą su bet kuria jėga, padedančia kovoti su dešiniojo sparno ekstremistais.

Vytenis Povilas Andriukaitis savo pranešime akcentavo, kad diktatūriniai ar autoritariniai režimai, įsitvirtinę Vidurio ir Rytų Europoje iki Antrojo pasaulinio karo, įnešė ir

savo indėlių į šovinizmo, nacionalizmo, antisemitizmo, tautinės ir rasinės neapykantos kurstymo plėtrą Europoje. Šie režimai ir jų padariniai turi savo priežastis. Tai brendo šių valstybių ir visuomenių vidiniuose prieštaravimuose. Būtų neteisinga to nematyti ir dėl visų žiaurumų kaltinti tik itališkąją fašizmą, vokiškąją nacizmą ar stalininį bolševizmą. Vartydami to laikotarpio istorijos vadovėlius, monografijas, studijas, matome, kiek daug intelektualų prisidėjo prie šių negatyvių tendencijų įsitvirtinimo. Ir tik nedidelis būrys autorių atkakliai gynė pamatines žmogaus ir piliečio teises, demokratines laisves ir vertybes. Jie gynė moralios politikos principus. Tik tokius politikos principus turi ginti istoriją rašantys demokratiškai nusiteikę istorikai. Kitaip visada bus pavojus restauruoti įvairius nacionalistinius mitus.

Vilniaus universiteto profesorius dr. Mindaugas Jurkynas taip pat pabrėžė aukštą aukos sindromo lygį ir antisovietinį palikimą, gyvą istorinėje Baltijos šalių atmintyje. Jis užsiminė, kad konfliktuoja kolektyvinės istorinės atminties vaidmenys Rusijoje ir Baltijos šalyse; šlovingi Sovietų Sąjungos „aukso metai“, tapę dabartinės Rusijos nacionaliniu identitetu, tuo pačiu metu yra slepiantis sovietinis palikimas Baltijos šalyse.

Tačiau Europos Parlamento Socialistų frakcijos narys Justas Paleckis paprieštaravo, kad antisovietinis palikimas yra daugiau įsitvirtinęs Lietuvos politinio elito kolektyvinėje atmintyje. 1998 metų apklausa rodė, kad 75 proc. lietuvių pritarė politinei Tarybų Sąjungos sistemai, o 85 proc. – ekonominei. Tik 30 proc. lietuvių tuo metu teigiamai vertino egzistuojančią politinę sistemą.

J. Paleckis pristatė naujausius nuomonių apklausos duomenis, rodančius, kad Lietuvos piliečiai pakeitė savo požiūrį į politinę praeitį ir „tvirtos rankos“ valdymą. Prieš aštuonerius metus lietuviai daugiau pasisakė už stipraus lyderio, kuriam nereikėtų parlamento, idėją – pagal šį požiūrį apklausų Lietuvoje rezultatai nesiskyrė nuo apklausų Rusijoje ir Baltarusijoje. Dabar Lietuvos piliečių nuomonė priartėjo prie vidutinės ES valstybės narių piliečių nuomonės.

„Labai norėčiau tikėti, kad šį pokytį paskatino narystė Europos Sąjungoje“, – sakė J. Paleckis. Jo nuomone, Lietuvos ir Lenkijos politikai yra linkę neatsargiai ieškoti naujų hitlerių ir ribentropų Vakaruose bei naujų stalinių ir molotovų Rytuose. Galima ginčytis dėl Rytų, tačiau kol egzistuoja Europos Sąjunga ir NATO, Vakaruose ieškoti tokių lyderių nėra prasmės.

Prof. A. Bumblauskas, apibendrinęs apskritojo stalo diskusijas, pabrėžė sudėtingą autoritarinių ir diktatūrinių režimų Rytų ir vidurio Europoje problematiką, reikalaujančią naujų studijų bei įžvalgų, panoraminio požiūrio bei kolektyvinių tyrinėjimų. Tik nuoseklus bendras istorikų ir intelektualų darbas gali padėti išsklaidyti tautoms „aukų“ sindromus, atskiru tautų „aukso“ amžių mitus ir prisidėti prie demokratijos plėtos regione.

Konferencijos pranešėjų biografijos

Krzysztof Teodor Toeplitz (Krzysztof Teodor Toeplitz), gimęs 1933 metais Otrembuse, Lenkijoje – žurnalistas, publicistas, dėstytojas, kino kritikas, teatro pjesių autorius, kino bei televizijos filmų scenaristas.

Dr. Berndas Faulenbachas (Bernd Faulenbach), gimęs 1943 metais Pyritze, Vokietijoje – istorikas. Tyrimų instituto “Darbas, švietimas, dalyvavimas” (FIAB) direktoriaus pavaduotojas, Bochumo miesto Ruro universiteto profesorius.

Habil. dr. prof. Liudas Truska, gimęs 1937 metais Petroškų kaime, Lazdijų rajone – istorikas. Vilniaus Pedagoginio universiteto profesorius, Tarptautinės komisijos sovietų ir nacių nusikaltimams įvertinti narys, Holokausto ir žydų kultūros Lietuvoje studijų centro "Atminties namai" tarybos narys.

Habil. dr. doc. Alvydas Nikžentaitis, gimęs 1961 metais Panemunėje, Jurbarko rajone – istorikas. Lietuvos istorijos instituto direktorius. Vilniaus Pedagoginio universiteto dėstytojas.

Dr. Alfredas Bumblauskas, gimęs 1956 metais Telšiuose – istorikas. VU Istorijos fakulteto prodekanas, profesorius. Televizijos laidų vedėjas. Lietuvos nacionalinės kultūros ir meno premijos laureatas.

Helmutas Kuhne (Helmut Kuhne), gimęs 1949 metais Soste, Vokietijoje – sociologas, politikas. Europos Parlamento narys, Užsienio reikalų komiteto ir Saugumo ir gynybos pakomitečio narys, Vokietijos delegacijos Socialistų frakcijoje narys.

Jozefas Pinioras (Jozef Pinior), gimęs 1955 metais Rybnike, Lenkijoje – teisininkas, politologas, politikas. Europos Parlamento narys, Žmogaus teisių pakomitečio pirmininko pavaduotojas, Regioninės plėtros komiteto narys, pakaitinis Užsienio reikalų komiteto narys, Lenkijos delegacijos Socialistų frakcijoje narys. Žurnalo „Nowy Przegląd Europejski“ leidėjas ir redaktorius. Vroclavo ekonomikos akademijos ir Vroclavo vadybos ir finansų aukštosios mokyklos dėstytojas.

Vytenis Povilas Andriukaitis, gimęs 1951 metais Kiusiure, Jaktijoje – medicinas, istorikas, politikas. Socialinių Ekonominių Tyrimų Instituto direktorius. Lietuvos socialdemokratų partijos pirmininko pavaduotojas.

Dr. Mindaugas Jurkynas, gimęs 1972 metais Vilniuje – politologas. LR Ministro Pirmininko patarėjas nacionalinio saugumo ir užsienio politikos klausimais. Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto dėstytojas.

Justas Vincas Paleckis, gimęs 1942 metais Samaroje (Kuibyševe) - žurnalistas, diplomatas, politikas. Europos Parlamento narys, Saugumo ir gynybos pakomitečio pirmininko pavaduotojas. Užsienio reikalų komiteto narys, pakaitinis narys Aplinkos, visuomenės sveikatos ir maisto saugos komitete bei laikinajame Klimato kaitos komitete. Lietuvos delegacijos Socialistų frakcijoje vadovas.

Leidinyje panaudotos Lietuvos Respublikos Seimo archyvo,
Vlado Gulevičiaus nuotraukos

Spausdino UAB „Standartų spaustuvė“
Dariaus ir Girėno g. 39, 02189 Vilnius
E.paštas: info@standart.lt
www.standart.lt

